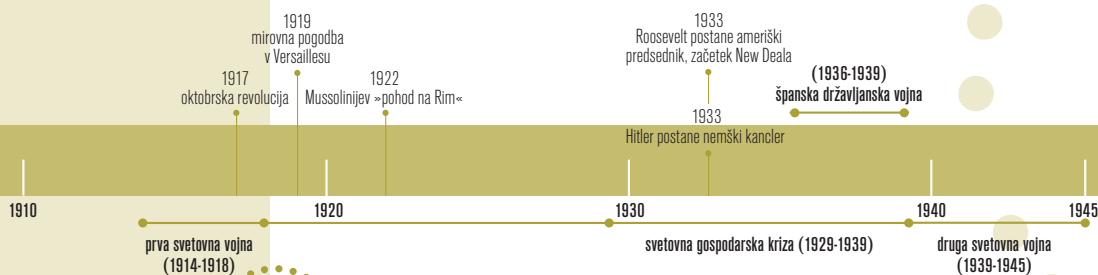

DEMOKRACIJO IN TOTALITARIZMI

1. Prva svetovna vojna
2. Versajska Evropa
3. Revolucionarno vrenje
4. Kaj je demokracija?
5. Demokratične države in svetovna gospodarska kriza
6. Vzpon avtoritarnih in totalitarnih diktatur
7. Na pragu nove svetovne vojne

1. PRVA SVETOVNA VOJNA

IMPERIALIZEM VODI SVET V VOJNO

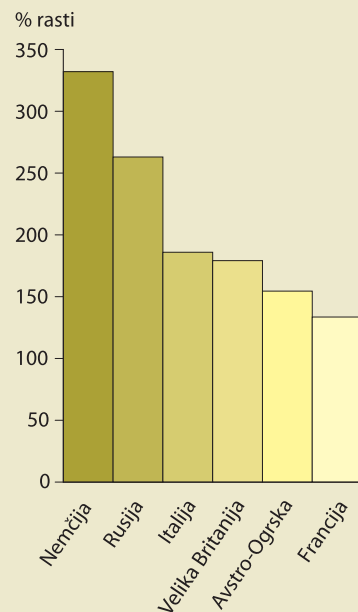

Kolonialna posesti evropskih in neevropskih držav leta 1914

Na političnem zemljevidu sveta ob prelomu 19. v 20. stoletje je bila evropska prevlada več kot očitna. Svojo moč so evropske države krepile z oblikovanjem svetovnih imperijev. Najpomembnejša država je bila Velika Britanija. Imela je najmočnejšo mornarico, s katero je lahko posegla v vse dele sveta. Stari kolonialni velesili Španija in Portugalska sta bili čedalje manj pomembni, največ kolonij pa sta si izbojevali Velika Britanija in Francija. Novinki med pomembnimi evropskimi državami, Nemčija in Italija, sta hiteli, da bi bili še sami deležni večjega plena, nekaj kolonij pa so imele tudi druge evropske države. Rusija je širila strnjeno ozemlje proti vzhodu, kjer je trčila ob prvo pomembnejšo neevropsko državo, ki je posegala po tujih ozemljih, Japonsko. Prebivalstvo Afrike, Azije in Oceanije so Evropejci večinoma šteli za manj razvito od bele rase.

Matične kolonialne države so s svojimi kolonijami tvorile imperij. Kolonije so bile v tej vlogi popolnoma podrejene, saj so bile surovinska baza, dajale so poceni delovno silo in bile trg za izdelke iz kolonialnih metropol. Imperialistične države so poskušale čim bolj zadostiti vsem svojim potrebam v trgovanju s kolonijami, da ne bi bile odvisne od uvoza iz drugih držav, s katerimi so se borile za kolonialni imperij. V drugi industrijski revoluciji se je v Evropi najhitreje razvijala Nemčija, ki je začela konkurirati domovini prve industrijske revolucije, Veliki Britaniji, in jo je v nekaterih panogah že prehitela.

Na drugi strani Atlantika so se hitro razvijale ZDA, kamor se je usmeril tok delovne sile iz vsega sveta. Postale so vodilna sila na ameriški celini, niso pa si tako kot evropske kolonialne velesile prizadevale za vojaško zasedbo ozemelj na drugih celinah. Namesto tega so vzpostavljale nove ekonomske povezave s tujimi državami in si prizadevale za odpravo carin in prost pretok blaga, kar bi okrepilo njihov na svetovnih trgih čedalje pomembnejši gospodarski položaj. Največje krizno žarišče v Evropi je bilo na Balkanu, kjer so se hotele na račun čedalje šibkejšega Osmanskega cesarstva razširiti številne države. Balkanske države Srbija, Bolgarija, Grčija in Črna gora so se razširile v dveh balkanskih vojnah v letih 1912 in 1913. Med velesilami sta se za to ozemlje najbolj zanimali Avstro-Ogrska, ki je želela postati najmočnejša sila na Balkanu, in Rusija, ki je hotela dobiti nadzor nad ožinoma Bospor in Dardanele in izhod iz Črnega morja v Sredozemlje.

Rast investicij v oborožitev pred prvo svetovno vojno

PRIMERJAJTE PODATKE V GRAFU IN UGOTOVITE, KATERA DRŽAVA SE JE NAČRTOVALA NA VOJNO. KDO JE BIL BOLJE OBOROŽEN IN KDO JE IMEL VEČJE REZERVE ZUNAJ EVROPSKE CELINE? ■

»Moj nečak bo sprožil vojne sile, vendar ne iz lastne pobude, temveč zaradi šibkosti svojega značaja.«

Angleški kralj Edvard VII. (umrl leta 1911) o nečaku, nemškem cesarju Viljemu II.

»Gospodje, bridko boste obžalovali dan, ko ste me prisilili k temu.«

Viljem II. ob podpisu ukaza o mobilizaciji 1. avgusta 1914 svojim generalom

Oboje: Elizabeth A. Floyd, Geoffrey Hindley:

Kdo je ustvarjal zgodovino. Ljubljana, Delavska enotnost, 1988, str. 179

»Ni bil Viljem II. tisti, ki je dal svoj pečat nemški politiki, temveč je to bila tradicionalna oligarhija, povezana z anonimnimi silami avtoritarne polikracije. Bile so dovolj močne, da niti niso potrebovale nekakšnega napol diktatorja.«

H. U. Wehler: The German Empire 1871–1914

»Način vladanja Viljema II. je bil v celoti – v slabem in dobrem – njegova iznajdba, saj njegov ded ni hotel, njegov oče pa ni mogel biti »pravi cesar«. Morda je bila naloga, ki si jo je zadal (združiti narod za prestolom), prezahtevna že od samega začetka. Uspel ni tako zaradi njene nedosegljivosti kot zaradi osebnih slabosti (ki so bile velike).«

J. C. G. Röhl: Kaiser Wilhelm II., New Interpretations

Francoski karikaturist prikazuje nemškega cesarja Viljema II., ki svoje oficirje poučuje zemljepis in našteva pet celin: Azija, Amerika, Afrika, Avstralija in – Nemčija.

KAJ JE HOTEL POVEDATI KARIKATURIST O NEMŠKEM CESARJU? ALI SE TA PODOBA UJEMA Z NAVEDBAMI IZ CITATOV? ■ S POMOČJO VIROV OCENITE VLOGO VLADARJA V ZGODOVINI IN POIŠČITE ARGUMENTE ZA NASLEDNJE TRDITVE:

A) NEMŠKI CESAR JE VODIL MILITARISTIČNO POLITIKO IN JE SAM POPELJAL DRŽAVO V VOJNO.

B) VLADAR JE MORAL KLJUB SVOJEMU POLOŽAJU UPOŠTEVATI POLITIKO, KI SO JO OBLIKOVALI VODILNI POLITIKI, VOJAŠKI KROGI IN GOSPODARSTVENIKI V DRŽAVI.

C) VLADAR SE JE SICER MORAL OZIRATI NA ZAHTEVE POMEMBNIH V DRŽAVI, A KONČNA ODLOČITEV JE BILA VENDARLE NJEGOVA. ■

Zaradi sporov pri delitvi ozemelj so velesile iskale zaveznice. Tri zamudnice pri delitvi sveta, Nemčija, Italija in Avstro-Ogrska, so se leta 1882 vojaško povezale v trozvezo. V bran proti rastoči moči Nemčije sta se najprej vojaško povezali Francija in Rusija, skupaj z Veliko Britanijo pa so se leta 1894 povezale v antanto (iz francoskega entente cordiale = »srčna zveza«). Na »balkanskem sodu smodnika«, kjer sta se komaj končali balkanski vojni, so odjeknili streli, ki so vodili v veliko vojno.

NAMESTO VÉLIKE BITKE VÉLIKA VOJNA

Povod za prvo svetovno vojno je bil atentat srbskega mladeniča Gavrila Principa na avstrijskega prestolonaslednika Franca Ferdinanda v Sarajevu na srbski narodni praznik Vidov dan, 28. junija 1914. Princip je skupaj s kolegi, s katerimi so pripravljali atentat, pripadal organizaciji Mlada Bosna, ki si je prizadevala za združitev vseh Srbov v eni državi, za odcepitev slovanskih delov od Avstro-Ogrske in njihovo združitev v južnoslovansko državo. Ker so bili atentatorji povezani s političnimi krogi iz Srbije, je Avstro-Ogrska ob podpori Nemčije izkoristila priložnost in 28. julija 1914 napovedala Srbiji vojno. Z njo naj bi si utrdila položaj na Balkanu.

Ob vojni napovedi in napadu avstro-ogrske vojske na Srbijo so začeli delovati sistemi političnih zvez. V kratkem času so si napovedale vojno številne države in velik del sveta je stopil v nov vojaški spopad. Od zavez, danih pred vojno, je odstopila le Italija, ki je razdrla trozvezo in trgovala z obema vpletenima stranema ter obljubljala vstop v vojno na tisti strani, ki bi ji ponudila več ozemlja. Leta 1915 se je s tajnim londonskim sporazumom zavezala, da bo stopila v vojno na strani antante, Velika Britanija pa ji je v zameno obljubila, da bo po vojni lahko zasedla nekatera ozemlja, med drugim veliko slovenskega ozemlja, ki je bilo tedaj del Avstrije (glej poglavje Razvoj slovenskega naroda v 20. stoletju). Zvezi med Nemčijo in Avstro-Ogrsko sta se v vojnih letih pridružili še dve razočaranki iz balkanskih vojn, Bolgarija in Turčija.

■ POJASNITE RAZLIKO MED VZROKOM IN POVODOM. KAJ SO BILI VZROKI ZA VOJNO IN KAJ JE BIL POVOD ZANJO?

Ob odhodu na fronto v letu 1914 so bili vojaki še razigrani in niso kazali zaskrbljenosti. Tile nemški vojaki so na vagon napisali: »Brezplačna vožnja do Pariza.«

Prve bitke so potekale na balkanski fronti, najprej ob meji med Srbijo in Avstro-Ogrsko, kjer je bila prve mesece uspešna srbska vojska. Ko je v vojno vstopila še Bolgarija, je bila srbska vojska poražena in se je skupaj s črnogorsko umikala čez Albanijo v Grčijo. Ob podpori antantnih sil so poleti 1916 odprli novo fronto severno od Soluna, toda solunska fronta je do konca vojne obtičala na predvojni grško-srbski meji.

Najmočnejše sile so bile angažirane na zahodni fronti, kjer so potekale največje bitke prve svetovne vojne. Nemški vojaški strategji so že leta pred tem pripravili načrte za »bliskovito vojno« (Blitzkrieg), v kateri naj bi zaobšli sovražnikove bojne črte, razporejene na meji med Nemčijo in Francijo. Toda vpad skozi nevtralno Belgijo in severno Francijo ni uspel in frontna črta se je ustavila pred Parizom. Glavno težo obrambe so nosile francoske in britanske enote. Obe strani sta se po sprva hitrejšem napredovanju nemške strani vkopali v sistem rovov in utrdb. Namesto bliskovite vojne se je razvila pozicijska vojna, v kateri je imela pomembnejšo vlogo obramba pred napadalci, frontne črte pa so se le malo premikale. Nova oborožitev je kosila med vojaki nasprotni strani, ki so jurišali na utrjene obrambne položaje. Simbol nesmiselnega bojevanja je postalo mesto Verdun. Skozi leto 1916 so si sledili številni poskusi preboja obrambne črte nasprotnika, toda ob zgolj malenkostnem premiku frontne

Bojišča med prvo svetovno vojno

črte je število žrtev krepko preseglo milijon vojakov. Bolj kot vojaški uspehi je na izid vojne vplivalo izčrpavanje zmogljivosti udeleženih držav, da vojsko preskrbijo z zadostno količino hrane, orožja in druge opreme. Tehnica se je na stran antante močnejše nagnila po aprilu 1917, ko so v vojno vstopile ZDA. Te so ob uničevanju evropskih gospodarskih potencialov začele prevzemati vlogo najpomembnejše svetovne ekonomije, ki se je lahko hitro prilagodila vojnim potrebam.

Glavno težišče bojevanja na vzhodni fronti proti Rusiji naj bi nosila Avstro-Ogrska. Njeni začetni neuspehi so pokazali, da se bo morala tudi na vzhodu bolj angažirati nemška vojska, čeprav so se hoteli njeni strategji izogniti vojni na dveh velikih frontah hkrati. Na vzhodni fronti so bili premiki frontnih črt večji kot na zahodu, uspehi pa kratkotrajni. Slabše opremljena ruska vojska je pomanjkanje zapolnjevala z večjim številom vojakov, pa tudi z večjim številom žrtev in pomanjkanjem v državi. To je rodilo odpor v zaledju in po dveh revolucijah v Rusiji v letu 1917, februarjski in oktobrski, je Rusija izstopila iz vojne. V oktobrski revoluciji je prišla na oblast boljševiška stranka. Revolucija je odmevala daleč čez meje Rusije in ljudi iz socialno nižjih slojev v drugih državah, ki so zaradi vojne že več let živeli v hudem pomanjkanju, spodbujala k uporabi proti politikom, ki so jih pahnili v nemogoč položaj.

Z vstopom v vojno na strani antante je Italija odprla četrto frontno črto v Evropi, od Jadranskega morja do tromeje s Švico. Italija se je za to odločila potem, ko so ji antantne sile v sporazumu, podpisanem aprila 1915 v Londonu, obljubile ozemlja Avstro-Ogrske na vzhodnem delu Jadrana, na katerem so poleg Italijanov živeli v večini Slovenci in Hrvati, ter nekaj ozemelj v Sredozemlju

Kostnica s kostmi 130.000 vojakov, obkrožena s 15.000 grobovi, je le eden od spominov na bitko pri Verdunu.

KJE JE V SLOVENIJI NAJVEČ VOJAŠKIH POKOPALIŠČ IZ PRVE SVETOVNE VOJNE? STE ŽE OBISKALI KATERO?

Angleški plakat prikazuje nočni napad cepelina na civilno prebivalstvo. Cepelini, veliki baloni, so lahko nosili veliko več orožja kot letala in so prvi bombardirali mesta v zaledju front, tudi London. Zaradi okornosti in počasnosti so postali lahka tarča hitro razvijajočega se letalstva.

Ameriški plakat poziva k pomoči vojakom na fronti

na račun Turčije. Vojna med Italijo in Avstro-Ogrsko, ki je v dobršnem delu potekala na slovenskih tleh, je postala značilen primer bojevanja v visokogorju, saj so morali v gorski svet spraviti veliko opreme za vojsko. Avstrijska stran je na tem bojišču angažirala le manjši del enot in se je sprva zgolj branila, saj je bila glavnina njene vojske vpletena v boje na vzhodni fronti. Potem ko so se okrepili z delom enot z vzhodne fronte in z enotami nemških zaveznikov, so v bitki pri Kobaridu oktobra 1917 porazili italijansko vojsko in frontno črto pomaknili daleč v Padsko nižino, do reke Piave.

Vojaški spopadi so se v veliki vojni, tako drugačni od dotedanjih, pomaknili tudi na bolj oddaljena bojišča. V vojni izčrpavanja sovražnikovih rezerv je imela pomembno vlogo mornarica, ki je nadzirala morske poti. Največja pomorska sila, Velika Britanija, je blokirala morske povezave Nemčije s preostalim svetom, kar se je v zaledju kazalo v velikem pomanjkanju osnovnih življenjskih potrebščin. Nemške enote v kolonijah so ostale brez stika z matično državo in bile v napadih antantne vojske večinoma poražene in prisiljene v predajo. V kolonijah so v boje za interese evropskih velesil vključili tudi domačine. Nemčija je podrejen položaj na morju poskušala omiliti s podmorniškim bojevanjem, s katerim naj bi oslabili stik antantnih sil s preostalim svetom. Ker niso izbirali ciljev in so podmornice nekajkrat potopile tudi potniške ladje, se je v ZDA, katerih ladje so bile tudi tarča nemških podmornic, krepila volja za vstop v vojno. To se je zgodilo spomladi 1917, ko so ZDA prvič v zgodovini poslale svoje vojaške enote v vojno na staro celino. V vojni, v kateri so nazadnje odločale gospodarske sposobnosti države, da še naprej oskrbuje vojsko, je prav vstop gospodarsko visoko razvite države, ki je vojna ni prizadela neposredno, nagnila krivuljo uspehov na stran antantnih sil.

■ KAJ VAM POVE BRITANSKI PLAKAT, IZDAN ZA REKRUTIRANJE NOVIH VOJAKOV? PRIMERJAJTE TO SPOROČILO S SPOROČILOM, NA KATERO NAMIGUJE AMERIŠKI PLAKAT.

Prve svetovne vojne se je oprijelo ime velika vojna, saj je bila precej drugačna od prejšnjih, v katerih je o zmagovalcu odločalo nekaj pomembnih bitk ali le ena bitka. Ko so se generali odločali o vojni, so bili večinoma prepričani, da bo ta kratka in da bodo do božiča že doma. Nato pa se je že pred zimo 1914/1915 napredovanje nemške vojske na odločilni zahodni fronti ustavilo in sanj o hitri zmagi je bilo konec. Vojskovanje se je spremenilo zaradi uporabe novih vrst orožja, ki je smrt prinašalo tudi v bolj oddaljene sovražnikove vrste. Nove vrste velikih topov so izstrelke pošiljale več kilometrov daleč, napade pehote pa so razbijali čedalje bolj zmogljivi mitraljezi. Pri belgijskem mestu Ypres so prvič uporabili bojni strup (po kraju je dobil ime iperit), ki je smrt zanašal tudi tja, kamor orožje pehote ni seglo.

Posledice uporabe bojnega strupa pri Ypresu aprila 1915

Iperit je znan tudi po imenu gorčični plin, ker ima blag vonj po gorčici. Spada med mehurjevce (na koži povzroča mehurje, podobne kot pri opeklinah). Uporaba bojnih strupov je bila kršitev haaških predpisov o kopenskem bojevanju iz leta 1907.

KAJ MENITE, ZAKAJ SO PREPOVEDALI UPORABO BOJNIH STRUPOV? KAKŠEN JE ODNOS DO TOVRSTNEGA OROŽJA DANES? ■

Poleg mornarice, ki je svojo vlogo v vojni okrepila že v 19. stoletju, so postajale čedalje pomembnejše oklepne enote in letalstvo. Tanki, ki so jih prvič uporabili Britanci leta 1916, še niso dobili take vloge kot v naslednjih vojnah, saj so bili šele na začetku razvoja. Ob tem generali, šolani po vojaški doktrini 19. stoletja, še niso spoznali vrednosti nove vojaške tehnologije. Zlasti Nemci so razvili močne podmorniške enote, ki so s torpedi spremenile morje okoli Britanskega otočja v pokopališče ladij. Na morju so morale ladje poleg podmornic paziti še na minska polja, ki so bila posejana pred obalami vojskujočih se držav. Letalstvo je imelo na začetku bojevanja bolj izvidniško vlogo, kmalu pa so letala opremili tudi s strojnicami in bombami. Ker je bila njihova nosilnost majhna, niso odločilneje vplivala na izide spopadov.

Nova sredstva za množično ubijanje so naredila prvo svetovno vojno za najbolj krvavo vojno dotlej. Vojaški poveljniki so uporabljali taktiko iz prejšnjih vojn, ko orožje še ni bilo tako učinkovito. V napad na sovražnika so pošiljali vedno nove enote, ki so jurišale po odprtem terenu na utrjene položaje. Krvni davek je bil visok, kar je povzročalo demoralizacijo in obup. Vojaki so čedalje manj verjeli, da bodo preživeli vojno in se vrnili domov. Čedalje bolj množični so bili dezerterstvo in vojaški upori. Ujete dezerterje in upornike sta čakala vojaško sodišče in usmrnitev.

Zaradi velikega števila žrtev v posamezni bitki in hudih poškodb zaradi uporabe novih bojnih sredstev padlih vojakov velikokrat niso mogli dostojno pokopati. Za bojnimi črtami so rasla vojaška pokopališča, čedalje več je bilo neidentificiranih žrtev, ki so jih pokopavali v skupna grobišča. Preživeli so v veliki meri do konca življenja trpeli fizične in psihične posledice, ki jim jih je pustilo večletno pomikanje po rovih, blatu, na odprtem bojišču v soncu, dežju in snegu, na ostrem robu med življenjem in smrtjo.

Največji nemški top kalibra 420 mm so po lastnici jeklarskega koncerna Berthi Krupp poimenovali »debela Berta«. Granato, ki je tehtala kar eno tono, je lahko izstrelil tudi do 20 kilometrov daleč.

	Leta vojne	Izgube na dan
Ameriška državljanska vojna	1861–1865	518
Francosko-pruska vojna	1870–1871	876
Burske vojne	1899–1902	10
Rusko-japonska vojna	1904–1905	292
Balkanski vojni	1912–1913	1941
Prva svetovna vojna	1914–1918	5509

ANALIZIRAJTE VZROKE ZA VELIKO ŠTEVILO ŽRTEV MED PRVO SVETOVNO VOJNO. PRI TEM UPOŠTEVAJTE VLOGO NOVE OBOROŽITVE, VOJAŠKE TAKTIKE IN TRAJANJA VOJNE.

ZANIMIVOST

Izraz izgubljena generacija je prva uporabila v Parizu živeča ameriška pisateljica Gertrude Stein.

Psihično breme, ki ga je pustila vojna, je našlo izraz v povojni umetnosti, ki so jo zaznamovali obup, prepričanje o nemoči ljudi proti državi in občutenje, da se je razvoj tehnologije obrnil proti človeku. Generacija mladih, ki bi morala v naslednjih desetletjih prevzeti odgovorna mesta v družbi in ji dati nov zagon, je ostala na bojiščih, na vojaških pokopališčih. Te mladine, ki ni dobila priložnosti izživeti svoje sanje, se je oprijela oznaka »izgubljena generacija«.

VOJNA SEŽE TUDI V ZALEDJU

V nasprotju s prejšnjimi vojnami, ko je življenje v nekoliko bolj oddaljenem zaledju vsaj kolikor toliko potekalo v utečenih tirnicah, je bilo v svetovni vojni drugače. Vojno so močno občutili tudi v zaledju. Vojske so bile prej manjše, deloma poklicne, vpoklicani vojaki so se v nekaj mesecih – če so preživeli – vrnili domov. Med svetovno vojno so države udeleženke mobilizirale na milijone vojakov, ki so bili več let od doma. Industrija, zlasti težka, kovinskopredelovalna in tekstilna, se je usmerila v oskrbovanje vojske. Za zadovoljevanje potreb so začele države tiskati denar brez kritja, kar je sprožilo razvrednotenje denarja. Cene so rasle zaradi pomanjkanja določenih izdelkov. Prihranke, ki so jih državljani prispevali kot vojno posojilo, je razvrednotila ali pri poraženih državah uničila inflacija in mnogi so ostali brez vsega.

Na ravninskih območjih, kjer so potekali boji, so bile zaradi topniškega obstreljevanja in delovanja pehote uničene obsežne kmetijske površine. Cela mesta in vasi v bližini fronte so izselili in veliko jih je ostalo zapuščenih tudi po

vojni. Koristi od vojne so imeli le vojni dobičkarji in lastniki podjetij, ki so veliko poslovali z vojsko, kar je krepilo prepričanje čedalje bolj obupanih vojakov in civilistov, da se pravzaprav ne bojujejo za svoje interese.

Da ne bi poudarjanje pomanjkanja, slabe preskrbe in slabega položaja vojske na fronti povzročalo malodušja in pesimizma, so vse države uvedle strogo cenzuro informacij in pisemskih pošilk s fronte. To je bilo v velikem nasprotju s pridobitvami meščanske dobe, ki je poudarjala pomen svobodnih medijev. V zaledju si niso mogli jasno predstavljati, kaj se dogaja na fronti, vojaki na frontah pa si niso mogli ustvariti jasne slike, kako se preživljajo njihove družine. Prva svetovna vojna je začela spreminjati družinski vsakdanjik. Delo, ki so ga do vojne tradicionalno opravljali moški, so prevzele ženske. Začeli so jih zaposlovati v industriji tudi za težka fizična dela, prevzele so delo na polju. Ker so bili očetje na fronti, mame pa v službi, so začeli odpirati posebna zavetišča za varstvo otrok. Ženske so sicer opravljale »moška dela«, a plačane niso bile enako kot moški. Zato so se začele boriti za enakopravnost in zahtevati enako plačilo za enako delo. Ker so dolgo same skrbele za družino, so postale ekonomsko bolj neodvisne, kar je krepilo njihovo samozavest. Organizirale so demonstracije, organizacije za pomoč moškim na frontah in za oskrbo ranjencev. Ker so občutile, da so bile v tokratni vojni pomemben dejavnik, so tudi po vojni vstopale v svet, ki je bil dotlej privilegij moških. Potegovali so se za delo, za katero so že dokazale, da ga lahko opravljajo, zahtevale so izenačitev plač. Družba je naredila prve večje korake pri zagotavljanju enakopravnosti obeh spolov in ženske so dobivale več pravic na vseh področjih. Najbolj očitno se je to kazalo v ženski volilni pravici, ki so jo po vojni uvedli v več državah. Dlje kot je trajala vojna, tem bolj se je krepil odpor proti njej tudi v zaledju. To se je kazalo v številnih delavskih staskah, v večnacionalnih državah pa tudi v zahtevah po odcepitvi in oblikovanju lastne države. Spoznanje, da se je svet v nekaj letih vojne zelo spremenil in da ljudje ne zaupajo več besedam voditeljev, je močneje prodiralo v politične kroge.

Vojni minister Hermann von Stein v poročilu z dne 5. februarja 1918:

»Izhodišče in središče celotnega gibanja je bil seveda Berlin. 28. januarja [1918, op.p.] začnejo tukaj stavkati delavci v kar osemindesetih vojaško pomembnih tovarnah. Ta dan stavka kar 45.000 delavcev /.../ 30. januarja stavke dosežejo vrhunec, saj delo prekine kar 150.000 do 180.000 delavcev.«

Janusz Piekalkiewicz: Prva svetovna vojna. Ljubljana, DZS, 1996, str. 585

Avstrijski zunanji minister Ottokar Czernin nemškemu cesarju Viljemu II. aprila 1918:

»Vaše visočanstvo ve, da je teža, ki pritiska na prebivalstvo, dosegla mejo, ko je preprosto ni več mogoče prenašati /.../, da je lok toliko napet, da lahko vsak dan pričakujemo, da bo počil. Če monarhi centralnih sil niso sposobni v prihodnjih mesecih skleniti miru, potem bodo to storili narodi prek njihovih glav.«

Walter Pohl, Karl Vocelka: Habsburžani: zgodovina evropske rodbine. Ljubljana, Mladinska knjiga, 1994, str. 475

Popolnoma uničena pokrajina, kjer je potekala frontna črta

Do prve svetovne vojne nekaj povsem nenavadnega – ženske v tovarni orožja v Italiji

VIR

VIR

ANALIZIRAJTE VZROKE, ZARADI KATERIH SE JE KREPILO NEZADOVOLJSTVO PREBIVALSTVA. ALI SO SE VODITELJI DRŽAV, V KATERIH JE BIL POMANJKANJE NAJVEČJE, ZAVEDALI NEVARNOSTI, KI JE GROZILA OD »NOTRANJEGA SOVRAŽNIKA«? JE PISEC ZADNJIH BESED PRAVILNO NAPOVEDAL, KAJ BI SE UTEGNILO ZGODITI? ■

Thomas Woodrow Wilson, predsednik ZDA med prvo svetovno vojno

ZLOM CENTRALNIH SIL IN ZMAGOSLAVJE ANTANTE

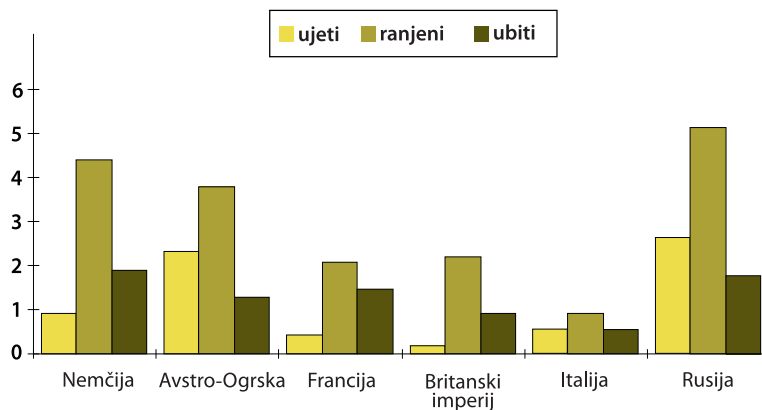
Zaradi trpljenja, ki ga je vojna povzročila vsem v vojni udeležanim stranem, so se že po nekaj letih začele porajati ideje o sklenitvi miru, toda voditelji sovražnih držav niso našli skupnega jezika. Dodaten zagon mirovnim prizadevanjem so prinesli vplivi iz Rusije, od koder so pozivali k uporabi proti političnim voditeljem in končanju nesmiselne vojne, ter pobuda ameriškega predsednika Woodrowa Wilsona iz januarja 1918, ko je v štirinajstih točkah prikazal vizijo povojne ureditve sveta. V njih se je zavzel za miroljubno reševanje problemov na javni mednarodni konferenci, nasprotoval je tajnim pogodbam, predlagal omejevanje oboroževanja in pri določanju novih meja poudaril narodno načelo. To je imelo precej odmeva v večnacionalnih državah, v katerih so si narodi dotlej neuspešno prizadevali za nacionalno emancipacijo. Poleg uporov vojakov in delavskih stavk so k zlomu države v Avstro-Ogrski in Turčiji bistveno pripomogle tudi zahteve po osamosvojitvi in ustanovitvi na narodnih načelih temelječih držav. Podobno je bilo v Rusiji, kjer po izstopu iz vojne orožje ni potihnilo, temveč so se spopadi nadaljevali v večletno državljansko vojno.

Vojno, za katero ni kazalo, da se bo odločila na bojiščih, sta končali popolna izčrpanost centralnih sil in naveličanost bojevanja. Nemčija je spomladi 1918 še dosegla pomembne uspehe na zahodni fronti, a se je nekaj mesecev pozneje v zaledju začel odpor proti vojni krepiti. Grozila je revolucija, ki bi tako kot v Rusiji pripeljala na oblast skrajno levo politično stranko. Za Bolgarijo in Turčijo, ki sta podpisali premirje septembra in oktobra 1918, sta v začetku novembra to storili še Avstro-Ogrska in Nemčija. Ob koncu vojne, jeseni 1918, so frontne črte potekale še globoko na ozemlju antantnih držav. Preboj obrambnih črt na zahodni, italijanski in solunski fronti je antantnim silam uspel šele, ko nasprotna stran ni več imela prave volje do bojevanja.

Končala se je največja vojna dotlej, do pravega miru pa je bilo še daleč. Spopadi za razmejitev med državami, ponekod tudi spopadi v državah zaradi poskusov revolucionarnega prevzema oblasti, so se nadaljevali. Mnogi so izgubili življenje v naslednjih letih še zaradi bolezni, ki so se ob vsesplošnem pomanjkanju naglo širile.

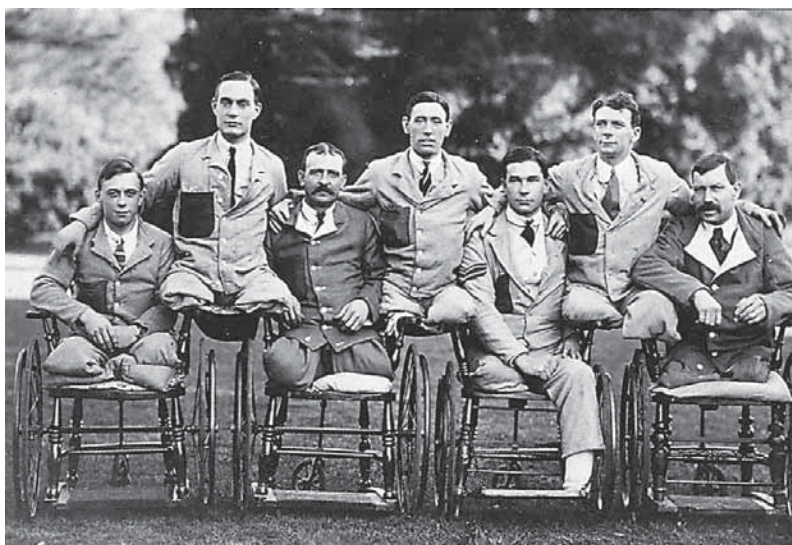
Zgolj na bojiščih je med prvo svetovno vojno umrlo več kot 10 milijonov vojakov. Če dodamo še umrle zaradi posledic vojne, ran, bolezni, pomanjkanja, se število podvoji, približno 20 milijonov pa je bilo med vojno ranjenih. Gospodarska škoda je bila zaradi dolge vojne velika kot še nikoli. Gozdovi in zemljišča so bili ponekod tako uničeni, da še dolgo niso omogočali normalnega obdelovanja.

Vojaške izgube v prvi svetovni vojni v milijonih ljudi

Politična podoba Evrope je bila po vojni popolnoma drugačna kot pred njo. Na številne manjše, nacionalno bolj zaokrožene države sta razpadli Avstro-Ogrska in Turčija. Rusija se je po boljševiškem/komunističnem prevzemu oblasti pogreznila v državljansko vojno, ki je odnesla veliko več življenj, kot je bilo padlih na vzhodni fronti. Tudi v Nemčiji so imeli (neuspešen) poskus revolucije. Do poskusov revolucije je prišlo še v nekaterih drugih državah. Stranke oz. politične skupine, ki so se predstavljale kot zagovornice najnižjih slojev prebivalstva, so vladajoči buržoaziji, ki je svet popeljala v vojno, napovedale, da tisti, ki v vojni najbolj trpijo, v miru ne bodo mirovali.

Na območju razpadlih (Avstro-Ogrska, Turčija) in močno okrnjenih (Rusija, Nemčija) držav so nastale nove države, nekatere pa so pridobile nova ozemlja. V Evropi je od Finske na severu do Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev na jugu nastala veriga devetih držav. V Aziji sta oblast nad nekdanjimi turškimi ozemlji sprva prevzeli Velika Britanija in Francija. Zmagovalci so hoteli čim boljše unovčiti zmago v vojni in so zanemarili tisto, kar je manjšim narodom

obljubil ameriški predsednik Woodrow Wilson. Dve desetletji sta minili do naslednjega velikega spopada, za katerega številni ocenjujejo, da je bil le nadaljevanje prve svetovne vojne.

Vojni veterani, ki bi v normalnih okoliščinah prevzeli nase breme razvoja, so bili pogosto sami potrebni pomoči.

ZANIMIVOST

Pandemija španske gripe je v letu 1918/1919 pomorila milijone po vsem svetu. Domnevajo, da je bila ena najbolj smrtonosnih pandemij v dosedanji človeški zgodovini. Povzročila je veliko več smrti kot sama vojna. Okužilo se je približno 500 milijonov ljudi, umrlo jih je vsaj 20 do 40 milijonov, nekateri pa število umrlih ocenjujejo celo na 100 milijonov. Ime »španska gripa« se je prijelo, ker je bila v Španiji bolezen deležna večje medijske pozornosti kot drugod, saj Španija v vojni ni sodelovala in tako ni bilo vojne cenzure.

V KAKŠNIH TEŽAVAH SE V POVOJNEM SVETU ZNAJDEJO DRŽAVE, KI SO IZGUBILE VELIK DEL NAJBOLJ VITALNEGA PREBIVALSTVA? KAKŠNE TEŽAVE NASTANEJO NA OBMOČJIH, KJER SO ŠE PRED KRATKIM POTEKALE FRONTNE ČRTE? ■

2. VERSAJSKA EVROPA

Četverica državnikov, ki so na pariški mirovni konferenci krojili novo ureditev sveta: od leve proti desni sedijo predsednik italijanske vlade Vittorio Emanuele Orlando, predsednik britanske vlade David Lloyd George, predsednik francoske vlade Georges Clemenceau in ameriški predsednik Thomas Woodrow Wilson.

ZANIMIVOST

Nemčija je podpisala mirovno pogodbo 28. junija 1919, natanko pet let po objavi vojne napovedi.

KAZENSKI MIR

Januarja 1919 se je začela mirovna konferenca v Parizu. Na njej so se zbrale udeleženske prve svetovne vojne, razen poraženih držav (Nemčija, Avstrija, Madžarska, Bolgarija, Turčija) in boljševiške Rusije, ki na konferenco niso bile povabljene. Pariška konferenca je potekala v napetem ozračju, ki sta ga na eni strani ustvarjala zmaga ruskih boljševikov in strah pred revolucionarnim vrenjem v Evropi, na drugi pa spori med zmagovalkami, ki so se prerivale za vojni plen.

Sprva so imele na konferenci najvidnejšo vlogo ZDA s predsednikom Woodrowom Wilsonom na čelu, ki se je zavzemal za novo mednarodno ureditev po načelu samoodločbe narodov. Hkrati z oživljanjem ameriškega izolacionizma, politike nevmešavanja v evropske zadeve, se je Wilson čedalje bolj umikal v ozadje. Preostale tri glavne zmagovalke vojne – Francija, Velika Britanija in Italija – so hotele Nemčijo spraviti na kolena. Francija bi se tako maščevala za poraz v francosko-pruski vojni 1870/1871, povečala svoje ozemlje in kolonialni imperij ter postala najmočnejša sila celinske Evrope. Velika Britanija je hotela Nemčiji odvzeti kolonije in vojno mornarico, Italijo pa je najbolj zanimala izpolnitev londonskega sporazuma iz leta 1915.

Konferenca naj bi odpravila nasprotja med državami, ki so sprožila prvo svetovno vojno, ter zagotovila razvoj parlamentarne demokracije in svobodnega tržnega gospodarstva, vendar način sklenitve miru ni bil dobra napoved za uresničitev teh ciljev. Porazene države so bile namreč povabljene zgolj k podpisu sklepov pariške konference v gradovih okoli Pariza.

Nemčija je pogodbo podpisala 28. junija 1919 v Versaillesu. Odreči se je morala vsem kolonijam, nad katerimi je skrbništvo prevzelo Društvo narodov oz. najmočnejši sili v njem – Velika Britanija in Francija. Nemčija je izgubila precej državnega ozemlja: na zahodu si je Francija prilastila Alzacijo in Loreno, del nemškega ozemlja je pripadel Danski, zajeten kos na vzhodu Poljski in manjši del Litvi. Preostanek Prusije je bil ločen od osrednjega ozemlja Nemčije, Gdansk pa je postal t. i. svobodno mesto po nadzorom Društva narodov. Nemčija se je morala hkrati zavezati, da se nikoli ne bo združila z Avstrijo. Ker so ji zmagovalke v pogodbi naprtile vso krivdo za vojno, bi jim morala Nemčija plačevati visoko vojno odškodnino (reparacije). Izgubila je večino težkega orožja, vojno letalstvo in vojno mornarico, njena vojska pa je bila omejena na 100.000 najemniških vojakov.

Septembra 1919 je v Saint Germainu mirovno pogodbo podpisala Avstrija. Z njo je potrdila razpad habsburške monarhije, ustanovitev novih držav na svojem nekdanjem ozemlju ter izgubo obsežnih mejnih območij, med drugimi južne Tirolske v korist Italije. Istega leta je bila v Neuillyju sklenjena pogodba z Bolgarijo, naslednje leto pa še z Madžarsko v Trianonu in s Turčijo v Sevresu. Ker je bila najpomembnejša pogodba sklenjena v Versaillesu, imenujemo ureditev Evrope po prvi svetovni vojni »versajska Evropa«. Versajski mir je bil kazenski, diktiran mir, ki je spodkopal temelje za obnovo liberalne in gospodarsko stabilne Evrope. Zaradi ostrega kaznovanja poraženk, zlasti Nemčije, se je v njem od vsega začetka skrivalo seme novih vojn.

Poleg poraženk so versajsko ureditev kot krivično občutili tudi nekateri drugi narodi. Po propadu carske Rusije, razpadu Avstro-Ogrske in okrnitvi Nemčije so bile številne meje v Evropi na novo začrtane in nastala je vrsta novih držav. Zaradi interesov velesil in nacionalne raznolikosti evropskih držav marsikje

ni bilo spoštovano obljubljeni načelo o samoodločbi narodov. Zunaj meja matičnih držav so ostale številne narodne manjšine, kar je napetosti med državami še bolj poglobilo.

Iz štirinajstih točk, ki jih je ameriški predsednik Thomas Woodrow Wilson predstavil januarja 1918:

1. Odprte mirovne pogodbe, sklenjene po odprti poti, ne da bi jim pozneje še sledilo kakršno koli skrivno mednarodno sporazumevanje razen redne diplomacije – a ta naj se vsekakor opravlja odkrito, vpričo vse javnosti.

4. Primerna vzajemna zagotovila, da se bodo oborožitve vseh narodov omejile kar se da, toliko, kolikor je le mogoče, da se še ohrani notranja varnost.

9. Popravki meja Italije naj bi se uveljavili vzdolž jasno spoznavnih narodnostnih črt.

10. Ljudstvom Avstro-Ogrske želimo zagotoviti in obvarovati mesto med narodi sveta, zato naj bi se jim ponudila kar najbolj svobodna možnost za avtonomni razvoj.

11. Romunijo, Srbijo in Črno goro bi bilo treba izprazniti, zasedena ozemlja naj bi se jim povrnila, Srbiji naj bi se prepustil svoboden in varen dostop k morju, medsebojni odnosi raznih balkanskih držav naj bi se opredelili s prijateljskim posvetom, upoštevajoč zgodovinsko utrjene meje pripadnosti in narodnosti, sklenile naj bi se mednarodne zagotovitve, politične in gospodarske neodvisnosti in ozemeljske nedotakljivosti raznih balkanskih držav.

14. Po posebnih pogodbah je treba ustanoviti občo združbo narodov z namenom, da si vzajemno zagotove politično neodvisnost in ozemeljsko nedotakljivost, tako glede velikih kot glede malih držav.

PRIMERJAJTE WILSONOVO VIZIJO POVOJNEGA SVETA BREZ VOJN Z

DEJANSKIMI SKLEPI MIROVNE KONFERENCE. ■

KAKO NAJ BI SE PO WILSONOVIH NAČELIH REŠEVALO JUŽNOSLOVANSKO VPRAŠANJE? ■

O ČEM GOVORI 14. TOČKA? ■

Iz versajske pogodbe:

231. člen

Zavezniške in pridružene vlade potrjujejo, Nemčija pa sprejema vso odgovornost Nemčije in njenih zaveznic za povzročitev izgub in škode, ki so jo utrpeli zavezniške in pridružene vlade ter njihovi narodi zaradi vojne, ki so jim jo vsilile Nemčija in njene zaveznice.

232. člen

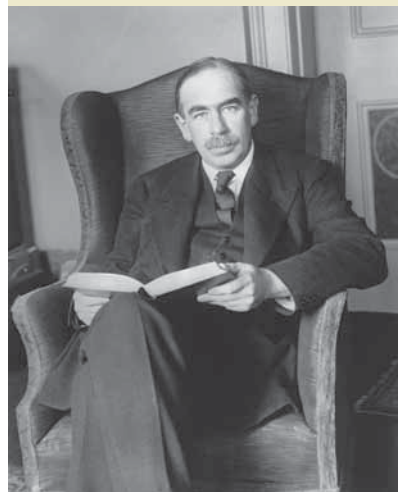
Zavezniške in pridružene vlade se zavedajo, da nemški viri ne zadostujejo /.../ za popolno vojno odškodnino /.../, vendar zahtevajo, Nemčija pa se obvezuje, da bo nadomestila vso škodo, povzročeno civilnemu prebivalstvu zavezniških in pridruženih sil ter njihovi posesti.

428. člen

Kot zagotovilo spoštovanja pogodbe s strani Nemčije, bodo nemško ozemlje zahodno od Rena, vključno z mostovi, zasedle zavezniške in pridružene sile za obdobje petnajstih let od uveljavitve pogodbe.

Major Peace Treaties of Modern History 1648–1967, II. New York, Chelsea House Publishers, 1967, str. 1391 in 1524

VIR

Med predstavniki Velike Britanije na pariški mirovni konferenci je bil tudi John Maynard Keynes, pozneje eden najvplivnejših ekonomistov 20. stoletja. Še pred podpisom pogodbe v Versaillesu je protestno zapustil konferenco, ker je nasprotoval visoki vojni odškodnini, ki so jo zmagovalke odmerile Nemčiji. Kmalu zatem je objavil razpravo Gospodarske posledice miru. V njej je zapisal, da v mirovnih pogodbah pogreša politično modrost in pravičnost, ter poudaril, da bo uničenje nemškega gospodarstva dolgoročno ogrozilo tudi zmagovalke vojne. Brez okrevanja Nemčije in njene vključitve v evropski gospodarski prostor v Evropi ne bo gospodarske stabilnosti, množična brezposelnost zaradi zloma nemškega gospodarstva pa bo imela tudi politične posledice.

VIR

SE VAM ZDIJO GORNJI ČLENI MIROVNE POGODBE Z NEMČIJO OSTRI? MENITE, DA SO SE ZMAGOVALKE VOJNE

ZAVEDALE MOREBITNIH NEGATIVNIH POSLEDIC POGODBE IZ VERSAILLESU? ■

KAJ MENITE, KAKO BI RAVNALA NEMČIJA, ČE BI DOBILA VOJNO? ■

VIR »Danes je bila v zrcalni dvorani podpisana sramotna pogodba. Tega nikoli ne pozabite. Sramota 1919 bo maščevana.«

Deutsche Zeitung, 28. junij 1919. V: Russell Stone:
The Drift to War. London, Heinemann, 1975

VIR »Pogodba iz Versaillesa ni bila ne pravična ne modra /.../ Med mlajšimi ni prav nikogar, ki ne bi bil razočaran zaradi teh pogojev. Edini, ki soglašajo z njimi, so stari požiralci ognja /.../ Če bi bil jaz Nemec, tega za živo glavo ne bi podpisal.«

Dnevniški zapis britanskega diplomata Harolda Nicholsona, 1919

VIR »Določila mirovne pogodbe so tako nevzdržna, da celo francoskega maršala Focha obidejo zle slutnje: 'To ni mir, to je le dvajsetletno premirje.'«

Janusz Piekalkiewicz: Prva svetovna vojna. Ljubljana, DZS, 1996, str. 593

■ KAKŠEN NAJ BI BIL PRAVIČEN MIR?

- A) DIKTAT, KI PORAŽENO DRŽAVO GOSPODARSKO, POLITIČNO IN VOJAŠKO SPRAVI NA KOLENA IN ZA NEKAJ LET PREPREČI NOVE VOJNE.**
- B) POGODBA, KI DOPUSTI PORAŽENKI VNOVIČEN RAZVOJ IN JO MORDA TAKO ODVRNE OD NOVIH VOJN.**

Versajska Evropa

— meja Avstro-Ogrske do leta 1914 — meja carske Rusije do leta 1914
■ po prvi svetovni vojni nastale države

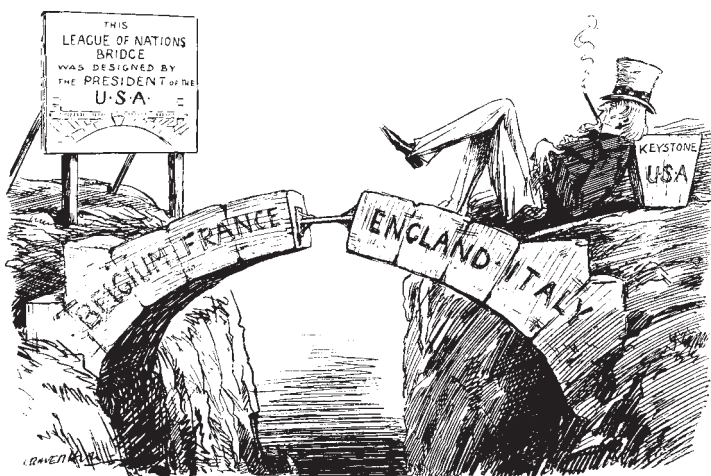
■ OB ZEMLJEVIDU NAŠTEJTE DRŽAVE, KI SO NASTALE PO PRVI SVETOVNI VOJNI.

DRUŠTVO NARODOV

Eden glavnih sklepov mirovne konference v Parizu je bila ustanovitev Društva narodov, ki naj bi reševalo spore med državami na miren in demokratičen način, preden bi ti ušli z vajeti. Poleg varovanja svetovnega miru naj bi ta mednarodna organizacija krepila sodelovanje med narodi, vendar svojih nalog ni mogla uspešno opravljati. Med njenimi članicami namreč ni bilo nekaterih najpomembnejših držav. Kljub prizadevanjem ameriškega predsednika Wilsona za aktivnejšo vključitev ZDA v mednarodno politiko so po prvi svetovni vojni v ameriški javnosti znova prevladale težnje po izolaciji od »evropskih zdrah«. ZDA se zato niso pridružile Društvu narodov, niti niso ratificirale mirovnih pogodb, Wilson pa je na predsedniških volitvah leta 1920 izgubil.

Države poraženke so v Društvu narodov videle predvsem zvezo zmagovalcev prve svetovne vojne. Takšno prepričanje je krepila njegova sestava, saj se premagane države in boljševiška Rusija sprva sploh niso smele včlaniti. Nemčija je v Društvo narodov vstopila šele leta 1926, vendar je iz njega izstopila že leta 1934, istega leta kot se je včlanila Sovjetska zveza.

Mednarodna organizacija brez sodelovanja velikih sil – ZDA, Nemčije in Sovjetske zveze – ni imela prave avtoritete. Poleg tega ni imela učinkovitih vzvodov za uveljavljanje svojih odločitev, niti lastnih oboroženih sil, Francija in Velika Britanija, najmočnejši državi v Društvu narodov, pa nista bili pripravljene v njegovem imenu vojaško posegati v meddržavne spore. Kljub neuspehu pri varovanju svetovnega miru se je v podorganizacijah Društva narodov, zlasti v Mednarodni organizaciji dela in Mednarodnem sodišču, skozi sporazume o delavski zakonodaji, zdravstvenem in socialnem varstvu ipd. vendarle začelo razvijati mednarodno sodelovanje, ki se je po letu 1945 uspešneje nadaljevalo v Organizaciji združenih narodov.

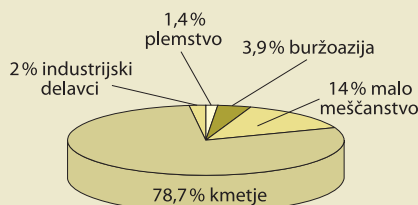

THE GAP IN THE BRIDGE.

ZDA, manjkajoči vezni kamen v mostu Društva narodov

**ALI BI BILO DRUŠTVO NARODOV USPEŠNEJŠE, ČE SE ZDA NE BI ODLOČILE ZA POLITIKO IZOLACIONIZMA? ■
ZAKAJ ZMAGOVALKE PRVE SVETOVNE VOJNE PORAŽENIM DRŽAVAM SPRVA NISO DOVOLILE VSTOPITI V DRUŠTVO NARODOV? RAZMISLITE O POSLEDICAH TE ODLOČITVE. ■**

3. REVOLUCIONARNO VRENJE

Struktura ruske družbe leta 1913

REVOLUCIJA V RUSIJI

Rusija je bila pred prvo svetovno vojno gospodarsko in politično ena najbolj zaostalih držav v Evropi. Meščanska revolucija leta 1905 je nekoliko omejila carjev absolutizem, spodbudila agrarno reformo in deloma industrializacijo, a nezadovoljstva ni pomirila. Vojaški porazi v prvi svetovni vojni so odpor do carske oblasti še poglobili, politično in gospodarsko razsulo, lakota in pomanjkanje pa so državo pripeljali na rob propada.

Izbruhnili so socialni nemiri, ki so v začetku marca 1917 (po pravoslavnem koledarju konec februarja) v Petrogradu prerasli v politični upor, imenovan februarjska revolucija. Car je nad demonstrante poslal vojsko, vendar je večina vojakov prešla na stran upornikov. Poslanci dume (ruski parlament) so imenovali začasno vlado in 15. marca 1917 carja prisilili k odstopu. Hkrati so začeli vojaki, delavci in kmetje pod vplivom ruske socialdemokratske stranke ustanavljati svoja predstavništva, imenovana sovjeti (sveti). V sovjetih so bili najvplivnejši predstavniki večinskega, revolucionarnega krila socialdemokratske stranke (boljševiki), zagovorniki zmerne politike v ruski socialdemokratski stranki pa so bili v manjšini (menjševiki). Petrogradski sovjet je bil celo močnejši od začasne vlade, saj je nadziral vojsko, industrijo in železnico. Obdobje deljene oblasti med začasno vlado in petrogradskim sovjetom imenujemo dvovladje.

Začasni vladi ni uspelo pomiriti nezadovoljstva. V mestih je bilo čedalje več brezposelnosti, hrane je primanjkovalo, obljube o delitvi zemlje kmetom niso bile izpolnjene, nesmiselnemu umiranju na frontah pa ni bilo videti konca, saj se začasna vlada ni odločila za izstop iz vojne.

Policija je julija 1917 na ukaz začasne vlade v Petrogradu streljala na demonstrante, ki so vzklikali boljševiška gesla

■ STRMOGLAVITI NEPRILJUBLJENO OBLAST JE LAŽJI DEL REVOLUCIJE, TEŽJE JE VZPOSTAVITI UČINKOVITO NOVO VLADO. KAJ BI MORALA STORITI ZAČASNA VLADA, DA BI POMIRILA NEZADOVOLJNE MNOŽICE IN SE MORDA IZOGNILA BOLJŠEVIŠKI REVOLUCIJI?

»... revolucija je trajala že osem mesecev, a pokazati je bilo mogoče bore malo. Medtem so začeli vojaki reševati vprašanje miru s tem, da so preprosto uhajali domov, kmetje so požigali graščine in prevzemali veleposestva, delavci so sabotirali in stavkali ... Tovarnarji, veleposestniki in oficirji so seveda zastavili ves svoj vpliv proti vsakemu demokratičnemu sporazumu. Politika začasne vlade je nihala med neučinkovitimi reformami in med strogimi prisilnimi ukrepi. /.../ Te ukrepe so podpirali 'zmerni' socialisti in njihovi voditelji v vladi, ki se jim je zdelo potrebno, da sodelujejo s premožnimi razredi. Ljudstvo jih je zapuščalo in prehajalo k boljševikom, ki so se zavzemali za mir, zemljo in delavsko kontrolo nad industrijo in za vlado delavskega razreda.«

John Reed: Deset dni, ki so pretresli svet. Ljubljana, Cankarjeva založba, 1951, str. 14

»September in oktober sta v Rusiji najslabša meseca v letu – posebno v Petrogradu. Dnevi so postajali čedalje krajši in izpod dolgočasnega sivega neba je neprestano padal dež /.../ Hrana je bila vsak teden bolj pičla. Dnevni obrok kruha se je zmanjševal /.../ Proti koncu pa je bil teden, ko sploh ni bilo kruha. /.../ Za mleko, kruh, sladkor in tobak je bilo treba po več ur stati v vrsti v mrzlem dežju. Ko sem se vračal domov s celonočnega zborovanja, sem videl vrsto, ki se je začela snovati pred svitom; večinoma so jo tvorile ženske, nekatere z otroki v naročju. /.../ Stal sem v vrstah za kruh in slišal sem trpke, jedke izraze nezadovoljstva /.../«

John Reed: Deset dni, ki so pretresli svet. Ljubljana, Cankarjeva založba, 1951, str. 20

AMERIŠKI NOVINAR JOHN REED JE BIL JESEN 1917 V PETROGRADU. ALI LAHKO IZ NJEGOVEGA OPISA RAZMER NA PREDVEČER BOLJŠEVIŠKE REVOLUCIJE SKLEPATE, KATERA STRAN MU JE BILA BLIŽE – ZAČASNA VLADA ALI BOLJŠEVIKI? ■

Ljudsko nezadovoljstvo so izkoristili boljševiki, ki so si v sozvočju z marksistično ideologijo prizadevali za vzpostavitev socializma. Aprila 1917 se je z nemško pomočjo v Rusijo iz izgnanstva vrnil boljševiški voditelj Vladimir Ilič Lenin. Boljševiki so vztrajali, da je treba vojno končati, kmetom razdeliti zemljo in odpraviti lakoto, svoj program pa so strnili v geslo: »Mir, zemlja in kruh!« Prepričani so bili, da bo prav ruski proletariat začetnik svetovne revolucije, saj naj bi se vojna, tako so verjeli, v številnih državah končala z delavsko revolucijo.

Prehod iz kapitalizma v komunizem po Karlu Marxu:

Kapitalizem

Lastnina je v rokah peščice bogatih – kapitalistov. V njihovih rokah je tudi vsa politična oblast, državo pa vodijo zgolj sebi v prid. Množica revnih delavcev – proletariat, prodaja kapitalistom svoje delo za skromno plačilo. Kapitalisti imajo na račun poceni delovne sile velik dobiček.

Socializem

Proletariat se upre izkoriščevalskim kapitalistom in jih z nasilno revolucijo vrže z oblasti. Delavci prek svojih voditeljev prevzamejo oblast in vzpostavijo diktaturo proletariata. Delavski voditelji vodijo državo, dokler niso premagani vsi nasprotniki. Medtem je zasebna lastnina podržavljena – bogastvo ni več v rokah peščice posameznikov, ampak preide v roke ljudstva. Iz skupnega bogastva oblast omogoči vsem brezplačno šolanje, zdravstvo, stanovanja idr.

Komunizem

Ljudje so se v prehodnem obdobju socializma naučili kolektivnega dela v dobro vseh, izgine celo pohlep. Družbenih razredov ni več in država odmre. Navsezadnje so vsi enaki in svobodni in vsak ima toliko, kolikor potrebuje.

VIR

Ena zadnjih fotografij ruskega carja Nikolaja II., posneta po njegovem odstopu marca 1917. Carja in njegovo družino so boljševiki julija 1918 pobili.

Boljševiška Rdeča garda oktobra 1917

Voditelj boljševikov Vladimir Iljič Lenin govori v Moskvi leta 1920. Na desni zraven odra stoji njegov najtesnejši sodelavec Lev Trocki.

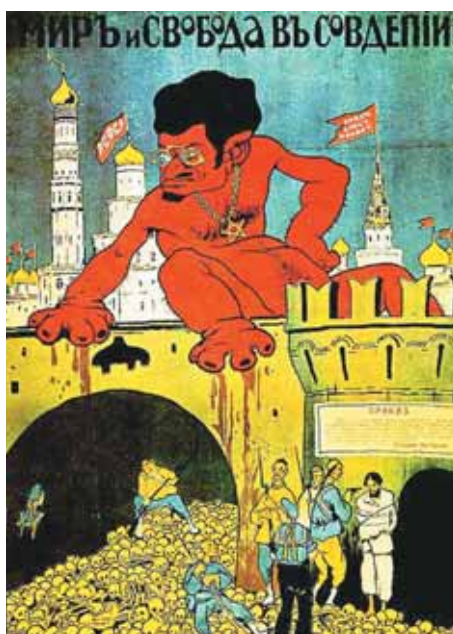
Šestega novembra 1917 je boljševiška Rdeča garda zasedla ključne točke v Petrogradu in do 7. novembra zvečer (po pravoslavnem koledarju 25. oktobra – od tod izraz oktohrska revolucija) strmoglavila začasno vlado. Oblast so prevzeli boljševiki pod Leninovim vodstvom. Kongres delavskih, vojaških in kmečkih sovjetov je sprejel odloka o prekinitvi vojskovanja in razlastitvi veleposestnikov, s čimer si je pridobil podporo vojakov in kmetov. Marca 1918 so boljševiki z Nemčijo in Avstro-Ogrsko sklenili neugoden mir v Brest-Litovsku, s katerim je Rusija izgubila Finsko, ozemlje ob Baltiku, Poljsko in Ukrajino. Da bi za revolucijo pridobili neruske narode, je kongres sovjetov sprejel še deklaracijo o pravicah narodov Rusije. Zagotavljala jim je enakopravnost, suverenost in pravico do samoodločbe, vendar so boljševiki na te obljube kmalu pozabili.

Decembra 1917 so boljševiki na volitvah v ustavodajno skupščino dobili le četrtino glasov, zato so parlament razpustili in vzpostavili t. i. diktaturo proletariata. Organizirali so svojo vojsko, Rdečo armado. Hkrati so začeli nasilno preganjanje politične nasprotne, njihova udarna pest pa je postala tajna policija Čeka. Julija 1918 je Rusija dobila ustavo, ki je zagotavljala oblast delavskemu razredu in nacionalne pravice vsem narodom. Uzakonila je ločitev cerkve od države ter uvedla obveznost dela za vsakogar, splošno vojaško obveznost in brezplačno šolanje. Država je dobila ime Ruska sovjetska federativna socialistična republika. Po združitvi Rusije, Ukrajine, Belorusije in Zakavkazja (Gruzija, Armenija, Azerbajdžan) decembra 1922 je nastala Zveza sovjetskih socialističnih republik, krajše Sovjetska zveza.

Boljševiška revolucija je sprožila oborožen odpor političnih nasprotnikov – protirevolucijo, ki je prerasla v državljansko vojno. Protirevolucionarno vojsko so vodili nekdanji carski generali, ki so jih zaradi belih uniform boljševiki poimenovali Bela garda. Hkrati so se morali boljševiki boriti proti zunanji intervenciji antantnih sil, ki so se v strahu pred širitvijo revolucije na zahod odločile zlomiti njihovo oblast. Do leta 1921 je Rdeča armada premagala svoje nasprotnike. Državljska vojna je zahtevala osem milijonov življenj, hudo je trpelo tudi civilno prebivalstvo.

Evropski del Rusije v času državljanske vojne

Propagandni plakat Bele garde prikazuje »mir in svobodo« v boljševiški Rusiji. Organizator Rdeče armade Lev Trocki je upodobljen kot satan na kremeljskem obzidju.

Leninove izjave 1917/1918:

a) november 1917

»Mi se ne poslužujemo terorja kot francoski revolucionarji, ki so giljotinirali neoborožene ljudi, in upam, da to tudi ne bo potrebno. Kadar smo koga aretirali, smo rekli: 'Izpustili vas bomo, če podpišete, da ne boste izvajali sabotaž'. In te podpise smo dobili.«

b) april 1918

»V Rusiji ne bo lakote, če bodo zaloge pod nadzorom. Vsaki kršitvi bo sledila ostra kazen – aretacija in streljanje vseh, ki bodo jemali podkupnine ali goljufali.«

c) november 1918

»Je mogoče ravnati humano v borbi s tako nezaslišano krutostjo? Znašli smo se pred blokado Evrope, prikrajšani smo za pomoč evropskega proletariata, protirevolucija se plazi proti nam z vseh strani. Se ne smemo boriti? Se nismo dolžni upreti? Množice lahko osvobodimo le tako, da stremo izkoriščevalce. To je naloga Čeke, ki si za to zasluži hvaležnost proletariata.«

Ronald W. Clark: Lenin. New York, Harper, 1988

POIŠČITE NESKLADJA MED LENINOVIMI IZJAVAMI. ■

ZAKAJ SE JE NJIHOV TON V LETU DNI TAKO SPREMENIL? ■

Pričakovanja boljševikov o svetovni revoluciji se niso uresničila in Sovjetska zveza je po državljanski vojni ostala politično in gospodarsko osamljena. Da bi preprečila popoln gospodarski zlom države, je oblast uvedla t. i. vojni komunizem. Podržavila je vso industrijo, banke, veleposestva in kmalu tudi srednja in mala podjetja. Trga ni bilo več, država je skrbela za razdelitev najnujnejše hrane in obleke ter posredovala pri menjavi blaga. Proizvodnja se je zmanjšala, pomanjkanje je bilo vsesplošno, zavlada je lakota.

Po zmagi v državljanski vojni je leta 1921 oblast uvedla novo ekonomsko politiko (NEP), ki je začasno obnovila nekatere tržne mehanizme. Manjša podjetja so vrnila lastnikom, opustili so zamisli o hitri kolektivizaciji kmetijstva in dopustili najemanje zemlje, medtem ko je veleindustrijo in veletrgovino še naprej nadzirala država in tako načrtno usmerjala gospodarski razvoj. NEP je bila delno uspešna, saj si je gospodarstvo za silo opomoglo, napredek pa je bil dosežen tudi pri elektrifikaciji industrije.

Vsa oblast v državi je bila v rokah boljševiške stranke, ki se je preimenovala v komunistično partijo, vse druge stranke pa so bile prepovedane. Znotraj komunistične partije je bila dovoljena omejena razprava, ko pa je bila neka odločitev sprejeta, so ji morali vsi člani stranke slediti.

Leta 1922 je Lenina zadela možganska kap in čez dve leti je umrl. Med njegovimi najožjimi sodelavci se je vnel boj za oblast. Ostra nasprotja so izbruhnili zlasti med Levom Trockim, ki ga je Lenin videl kot svojega naslednika, in generalnim sekretarjem sovjetske komunistične partije Josipom Visarijonovičem Stalinom. Konec leta 1927 je Stalinu uspelo Trockega izključiti iz partije, leta 1929 ga je izgnal iz Sovjetske zveze ter pozneje naročil atentat nanj. Bitko za oblast je dobil Stalin, z njim na čelu pa je Sovjetska zveza stopila v novo obdobje.

SLIKA ODTEHTA TISOČ BESED. ZAKAJ SE JE DAL STALIN »NARISATI« NA ENO ZADNJIH LENINOVIH FOTOGRAFIJ? KAKŠNO SPOROČILO JE POSLAL SOVJETSKIM DRŽAVLJANOM? ■

VIR

Posledica državljanske vojne, boljševiške kmetijske politike in slabih letin je bila velika lakota. V letih 1921 in 1922 je od lakote pomrlo okrog pet milijonov ljudi, prve žrtve pa so bili otroci.

Lenin okrevra po možganski kapi leta 1922. Stalin (desno) je s pomočjo fotomontaže k Leninu »prisedel« šele čez nekaj let.

ODMEV OKTOBRSE REVOLUCIJE

Evropske socialdemokratske stranke so se po prvi svetovni vojni večinoma razcepile na socialistične in komunistične. Socialisti so zavračali revolucijo in zagovarjali izvajanje socialnih reform v prid delavstva po demokratični, parlamentarni poti. Komunisti niso verjeli, da je mogoče tako nepravilen sistem, kot je bil takrat kapitalizem, spremeniti z reformami, zato so zagovarjali nasilen prevzem oblasti. Leta 1919 so se komunisti povezali v Kominterno, ki so jo vodili iz Moskve. Čeprav so si prizadevali za podobne cilje, so socialisti in komunisti marsikje postali najhujši politični nasprotniki.

Ruski boljševiki pod Leninovim vodstvom so pričakovali, da bo revolucija izbruhnila tudi v drugih evropskih državah, predvsem v Nemčiji, ki je imela največ industrijskega delavstva.

Zaradi pomanjkanja, brezposelnosti in razočaranja nad politiki, ki so vodili nesmiselno vojno, je oktobrska revolucija v Evropi močno odmevala in marsikje sprožila revolucionarna gibanja. V začetku leta 1919 so se z orožjem uprli nemški komunisti v Berlinu in Bremnu, spomladi na Bavarskem in v Porurju, leta 1921 v Leipzigu in leta 1923 v Hamburgu, vendar so bili vsi upori hitro zatrti. Najuspešnejši so bili komunisti na Madžarskem, kjer so marca 1919 ustanovili sovjetsko republiko. Avgusta 1919 so madžarski komunisti v Budimpešti klonili pred romunsko vojsko, ki so jo podpirale antantne sile.

Kmečki in delavski upori so vznemirjali oblasti tudi v drugih evropskih državah. V strahu pred ponovitvijo boljševiške revolucije so oblasti povsod po Evropi, ne glede na to, katera stranka je vodila vlado, ostro ukrepale proti komunistom in nazadnje vse upore zadušile.

Rosa Luxemburg (desno) je bila konec leta 1918 med ustanovitelji nemške komunistične stranke. Leta 1919 so jo umorili politični nasprotniki. Na fotografiji z borko za ženske pravice, socialistko in zatem komunistko Claro Zetkin leta 1910.

VIR

»Svoboda samo za privržence vlade, samo za člane določene stranke, pa naj jih je še toliko, sploh ni svoboda. Svoboda je vedno svoboda za tiste, ki mislijo drugače.«

Rosa Luxemburg, 1918

POJASNITE BESEDE ROSE LUXEBURG.

4. KAJ JE DEMOKRACIJA?

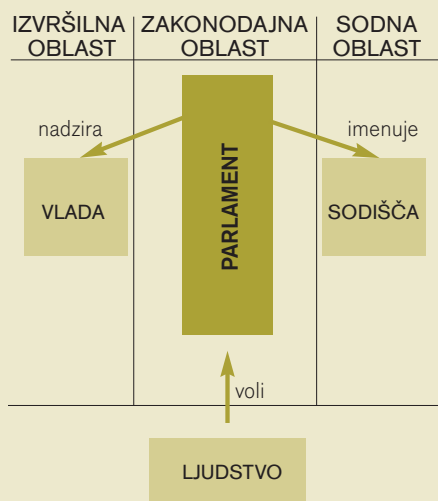
Beseda demokracija izvira iz grščine in pomeni vladavino ljudstva. Antična demokracija se je razvijala v starogrških mestnih državah, denimo v Atenah, kjer so o pomembnih družbenih oz. državnih zadevah odločali svobodni in polnoletni državljani – moški, stari nad 20 let. Atenska skupščina se je zbrala večkrat na leto, odločitve pa je sprejemala javno, z večino glasov ali s soglasjem vseh navzočih na skupščini. Atenska demokracija ni bila demokracija v današnjem pomenu besede, saj ni temeljila na enakopravnosti vseh državljanov. Izključevala je ženske, priseljence in sužnje ter ni poznala delitve oblasti. O pomembnih odločitvah pa je vendarle razpravljalo in sklepalo razmeroma veliko ljudi, zato je atenska demokracija postala izhodišče poznejših nauk o demokraciji. Različico antične demokracije so poznali tudi v starem Rimu.

V obdobju fevdalizma je vladalo prepričanje, da je oblast dana od boga, vladar pa je odgovoren pred bogom oziroma pred cerkvijo in papežem, ki naj bi predstavljala boga na zemlji. Za najboljšo obliko vladavine so šteli monarhijo, po navadi zasnovano na nasledstveni pravici. Fevdalna monarhija je zagotavljala enotnost oblasti, ki je bila v obdobjih nenehnih spopadov visoko cenjen ideal. Vez med vladarjem in cerkvijo se je skozi stoletja rahljala, vladarji pa so začeli iskati potrditev svoje politike tudi drugod, zlasti pri tistih, ki so plačevali davke. Tako ima npr. angleški parlament svoje korenine v omejitvah kraljeve oblasti, zapisanih v Magni Carti, ki jo je obubožani kralj Ivan Brez zemlje pod pritiskom angleških baronov podpisal leta 1215.

Z vzponom meščanstva in razvojem nacionalnih držav, ki so zahtevale neodvisnost posvetne oblasti od cerkve, je v 18. stoletju prodiralo stališče, da izvira oblast iz ljudstva in da jo je treba izvajati z njegovo privolitvijo. Velik pomen za razvoj demokracije so imele ideje razsvetljenstva, utelešene v ameriški in francoski revoluciji, ki so poudarjale svobodo in enakost državljanov. Temeljna dokumenta demokracije v obdobju razsvetljenstva sta bila ameriška Deklaracija o neodvisnosti iz leta 1776 in francoska Deklaracija o pravicah človeka in državljana iz leta 1789. Kljub poudarjanju individualnih pravic je še vedno prevladovalo prepričanje, da smejo o splošnih zadevah skupnosti odločati samo tisti, ki razpolagajo z lastnino. V Franciji so splošno volilno pravico za moške uvedli šele leta 1848, ženske pa so nanjo čakale vse do leta 1944. Številne demokratične države so splošno žensko volilno pravico uvedle v prvih desetletjih 20. stoletja – prva je to storila Nova Zelandija leta 1893.

Od 19. stoletja naprej so bila osrednja institucija demokratičnih sistemov izvoljena predstavniška telesa – parlamenti. Parlamentarna demokracija temelji na načelu ljudske suverenosti, po katerem oblast izhaja iz ljudstva in pripada ljudstvu. Ljudstvo izvršuje oblast bodisi neposredno, denimo na referendumu, plebiscitu ipd. (neposredna demokracija), ali prek svojih izvoljenih predstavnikov (posredna demokracija). Sodobna demokracija na ravni države je predvsem posredna demokracija. Polnoletni državljani na volitvah izvolijo svoje politične predstavnike v parlament ter jim za določeno časovno obdobje podelijo mandat za odločanje v njihovem imenu. V številnih demokracijah neposredno volijo tudi predsednika republike.

V demokratičnih ureditvah obstajajo različne politične stranke, kar imenujemo politični pluralizem. Ta ljudem omogoča, da se svobodno združujejo v različne politične stranke in svobodno izražajo svoja politična mnenja, politične stranke pa s svojimi programi tekmujejo na volitvah. Izvoljeni poslanci oblikujejo vlado

in z njeno pomočjo druge državne oz. oblastne organe. Za obstoj in delovanje demokratičnega političnega sistema so torej volitve poslancev v parlament ključnega pomena, zato morajo biti demokratično izvedene.

Danes o demokratičnih volitvah govorimo, če je zagotovljena splošna volilna pravica. To pomeni, da imajo volilno pravico vsi polnoletni državljani. Zagotovljena mora biti tudi enaka volilna pravica, kar pomeni, da ima vsak polnoleten državljan en glas, ki je enakovreden glasu kateregakoli drugega državljana. Volitve morajo biti svobodne. To pomeni, da nihče ne sme z grožnjo, silo ali podkupovanjem vplivati na volivce, kako naj glasujejo – volivcem mora biti torej omogočeno, da se odločajo na podlagi lastne presoje, brez strahu in prisile. Zato mora biti zagotovljena tudi tajnost volitev.

Parlamentarna demokracija je politični sistem, ki temelji na delitvi oblasti na tri veje:

- Zakonodajno oblast predstavlja demokratično izvoljeni parlament kot predstavništvo ljudstva. Parlament sprejema in spreminja ustavo in zakone ter s tem postavlja najpomembnejša pravila v državi.
- Izvršno oblast predstavlja vlada, ki skrbi za izvajanje zakonov in vodi politiko države v zakonskih okvirih. Vlado vodi predsednik vlade (premier), sestavljajo pa jo ministri za posamezna področja. V okvir izvršne oblasti spada tudi predsednik republike, ki predstavlja državo in izvaja naloge, določene z ustavo in zakoni.
- Sodno oblast sestavljajo sodišča oz. sodniki, ki razsojajo v sporih, ob spoštovanju ustave in zakonov pa so pri svojem delu neodvisni.

Sistem »zavor in ravnovesij«, vzpostavljen z delitvijo oblasti na tri veje, zagotavlja njihov medsebojni nadzor in tako omejuje samovoljo političnih oz. državnih funkcionarjev ter možnosti zlorabe oblasti. Parlament nadzoruje delo vlade in lahko predsedniku vlade, če z njegovim delom ni zadovoljen, izreče nezaupnico ter izvoli drugega premiera, ki sestavi novo vlado. Sodišča v skladu z ustavo in zakoni varujejo pravni red, ki ga morata spoštovati tudi parlament in vlada.

Pomemben element sodobne demokracije je svoboda medijev. Ti spremljajo delo državnih organov in o njem poročajo državljanom ter jim s tem omogočajo nadzor nad delovanjem oblasti. Demokracija naj bi varovala tudi človekove pravice in svoboščine. Demokratično odločanje nikoli ne bi smelo voditi v odločitve, ki bi omejevale ali odpravljale človekove pravice, prav tako pa nihče ne sme uresničevati svojih pravic s poseganjem v pravice drugih.

5. DEMOKRATIČNE DRŽAVE IN SVETOVNA GOSPODARSKA KRIZA

ZDRUŽENE DRŽAVE AMERIKE

Temelji ameriške demokracije so zapisani v ustavi iz leta 1787. ZDA so demokratična federativna republika, v kateri si oblast delijo zvezni organi v Washingtonu in 50 držav, ki sestavljajo ameriško federacijo. Pristojnosti zveznih oblasti so omejene na obrambo, zunanje zadeve, trgovino ter davčno in socialno politiko. Zvezna oblast je razdeljena na tri veje. Izvršna oblast uteleša predsednik, ki ga za štiri leta izvolijo državljani na demokratičnih volitvah. Zakonodajna oblast je kongres, sestavljen iz predstavniškega doma in senata. Predstavniški dom sestavljajo kongresniki (eden na približno 300.000 volivcev), v senatu pa so zastopane posamezne države s po dvema senatorjema. Najvišji organ sodne oblasti je vrhovno sodišče, sestavljeno iz devetih sodnikov z dosmrtnim mandatom, ki jih z odobritvijo senata imenuje ameriški predsednik. Največji politični stranki v ZDA sta demokratska in republikanska. Demokrati so liberalnejših nazorov in naklonjeni reformam v prid šibkejšim družbenim slojem, republikanci pa zagovarjajo konservativne vrednote ter podpirajo interese podjetnikov in bogatejših Američanov.

Po prvi svetovni vojni je bilo obdobje evropske prevlade v zatonu. Težišče gospodarske moči se je preneslo na drugo stran Atlantika – »britansko 19. stoletje« je zamenjalo »ameriško 20. stoletje«. V ZDA so dvajseta leta na politični ravni pomenila temeljit zasuk od vizionarske in spremembam naklonjene politike demokratskega predsednika Woodrowa Wilsona k umiku v izolacionizem in uveljavitvi liberalistične gospodarske politike (laissez-faire). Vrnitev k »normalnim časom« je naznanil že Wilsonov naslednik, republikanec Warren G. Harding, podobno politiko pa je vodil tudi naslednji ameriški predsednik, prav tako republikanec, Calvin Coolidge. V gospodarstvu je Coolidge zaupal v svobodo trga, ki naj bi se uspešno uravnaval sam, brez vmešavanja države, v družbenih sporih pa je stopil na stran delodajalcev ter preklical najbistvenejše socialne zakone Wilsonovega obdobja. Ugoden gospodarski razvoj v dvajsetih letih je republikanski vladi zagotavljal široko podporo.

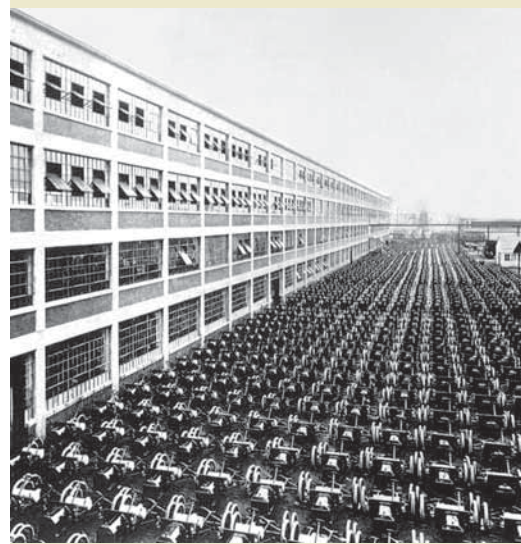
Dvajseta leta so v nostalgичnem spominu Američanov dobila podobo zlate dobe. Zaznamovali so jih visoka gospodarska rast, hitra modernizacija in rastoči življenjski standard mestnega prebivalstva. V desetletju med letoma 1919 in 1929 se je industrijska proizvodnja podvojila, dobiček je strmo rasel, brezposelnost je bila nizka, pretežni del prebivalstva pa je imel dovolj denarja, da si je lahko privoščil več kot le hrano, obleko in skromno najemniško stanovanje. Vsi Američani pa vendarle niso uživali sadov gospodarskega razcveta. Zlasti težko je bilo življenje na podeželju, kjer so kmetje pridelovali več hrane, kot so je lahko prodali. Cene kmetijskih proizvodov so močno upadle, zaslužek kmetov pa je bil nikakršen.

Pomembna sestavina blaginje, ki je v dvajsetih letih zajela ameriška mesta, je bila hitra elektrifikacija. Hladilniki, pralni stroji in drugi gospodinjski aparati ter razmah telefona in radia so začeli spreminjati vsakdan Američanov.

Zaradi tehničnih novosti in blaginje sta se v ameriških mestih spreminjala moda in življenjski slog. Spremenili so se odnosi med spoloma; leta 1919 so ženske dobile splošno volilno pravico, čedalje več se jih je zaposlovalo, hkrati pa se je spreminjala družbena vloga žensk.

Ameriška ustava je najkrajša napisana ustava na svetu, saj ima le sedem členov. Doslej je bila dopolnjena s 27 amandmaji. Največkrat je omenjeno prvo ustavno dopolnilo iz leta 1791, ki zagotavlja svobodo vere, svobodo govora in tiska ter svobodo združevanja.

Množična proizvodnja v tovarni Ford. Avtomobilska proizvodnja se je v dvajsetih letih strmo vzpenjala – leta 1919 je bilo v ZDA sedem milijonov avtomobilov, deset let pozneje pa kar 26 milijonov, v povprečju en avtomobil na pet Američanov.

Naslovnica ameriške revije Life leta 1928. V »bučnih dvajsetih« (roaring twenties) se je v ZDA razvil lahkoten in hiter ples charleston, ki je osvojil tudi Evropo.

Poleg tanke plasti bogatašev ter nižjega sloja revežev in fizičnih delavcev je začel nastajati nov sloj prebivalstva – srednji razred. Tako državna administracija kot podjetja so potrebovali čedalje več izobraženih ljudi, ki so se po višini dohodkov ločevali od navadnih fizičnih delavcev v industriji in kmetijstvu, niso pa bili gospodarsko povsem neodvisni. Srednji sloj je v obdobju med obema vojnoma rasel tudi v drugih razvitih državah.

Hitra modernizacija in svobodnejši življenjski slog v mestih sta naletela na nasprotovanje zagovornikov »stare Amerike«, predvsem na podeželju in jugu ZDA. V boju proti mestnemu »razvratu« so se sklicevali na vrednote, kot so anglosaški rod, protestantsko puritanstvo, nramnost in marljivost. Velika zmaga puritancev je bila leta 1920 prepoved proizvodnje in prodaje alkohola – prohibicija, a se je kmalu sprevrgla v svoje nasprotje. Razmahnili so se tihotapstvo, žganjekuha na črno in skrivni bari, s katerimi so bogatele organizirane kriminalne združbe, zlasti priseljska italijanska mafija. Leta 1933 je bila prohibicija odpravljena. Zagovorniki konservativnih vrednot so nasprotovali tudi močnim priseljskim valovom in leta 1921 so ZDA omejile priseljevanje s posebnim zakonom.

Tajna organizacija Ku-Klux-Klan je imela sredi dvajsetih let okrog pet milijonov članov. Njihov gnev je bil usmerjen predvsem proti temnopoltim, pa tudi proti Judom, katoličanom, priseljencem in komunistom.

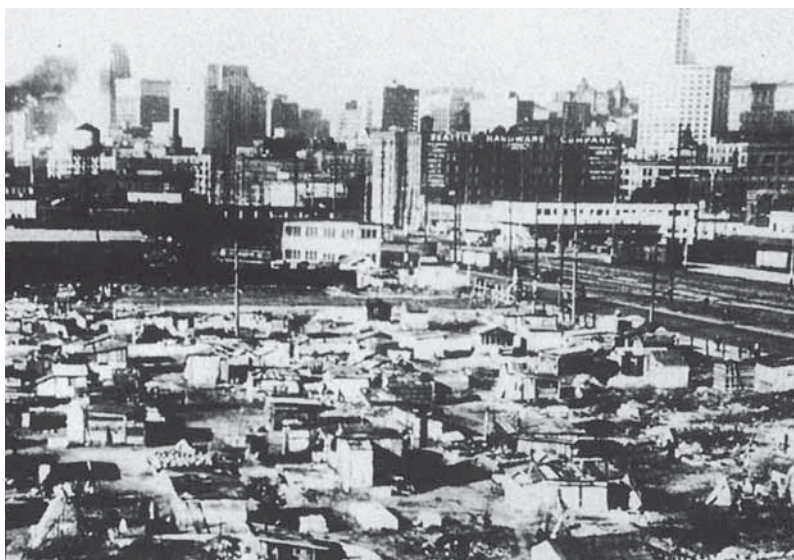
Razburjena množica pred newyorško borzo na Wall Streetu konec oktobra 1929

SVETOVNA GOSPODARSKA KRIZA

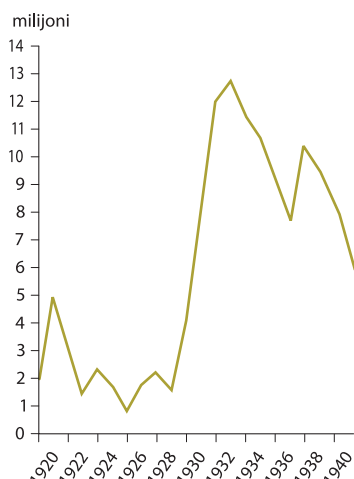
Ko je v začetku leta 1929 ameriški predsednik postal Herbert Hoover, tretji republikanec zapored, je bila prihodnost ZDA videti svetla. Na tisoče Američanov je svoje prihranke vlagalo v delnice, njihova vrednost pa je strmo rasla. Vendar to ni trajalo v nedogled, saj so ZDA v dvajsetih letih živele na preveliki nogi. Velik del poslova je temeljil na posojilih in obročnem odplačevanju. V avtomobilski panogi in na številnih drugih področjih potrošniške industrije so se konec dvajsetih let množila znamenja zasičenosti trga. Znanilke zloma ameriškega gospodarstva so bile delniške špekulacije, ki so leta 1929 pognale borzne tečaje v vrtooglave višine. Ko so se ljudje zavedli pretiranih cen delnic, jih nenadoma nihče več ni kupal, vsi pa so jih želeli prodajati. Na newyorškem Wall Streetu, kjer je največja borza vrednostnih papirjev na svetu, je konec oktobra 1929 zavladovala panika, ki je povzročila dramatičen padec delnic, t. i. črni petek na Wall Streetu. Hkrati so vsi poskušali z dvigom

gotovine rešiti svoje prihranke v bankah, kar je vodilo v propad številnih ameriških bank. Te niso mogle več financirati industrijske proizvodnje, zato je ta zastala in delavci so ostajali brez služb. Industrijski izdelki, ki jih tovarne niso mogle prodati, so se kopičili v skladiščih, kroženje denarja, dela in blaga pa je bilo tako rekoč prekinjeno.

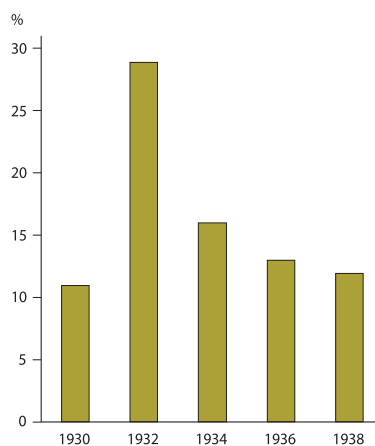
Hooverjeva vlada po borznem zlomu ni posegla v gospodarstvo, socialni položaj prebivalstva pa je bil čedalje slabši. Do leta 1931 je bila četrtna za delo sposobnih Američanov brezposelnih. ZDA nikoli dotlej niso doživele tolikšne revščine. Revni so postajali čedalje revnejši in celo nekoč premožni so se marsikdaj spraševali, kje bodo dobili naslednji topli obrok in ali bodo sploh še kdaj našli delo. Za nameček je kmetijstvo prizadela huda suša. Tisoči so izgubili svoje kmetije in se pridružili množici, ki se je v mestih prerivala za maloštevilne zaposlitve.

V okolici in znotraj ameriških mest so v začetku tridesetih let nastala naselja brezposelnih revežev. Ta naselja so posmehljivo imenovali »Hoovervilles«, po amerškem predsedniku Hooverju, ki ni ničesar storil za ublažitev posledic gospodarske krize. Na fotografiji je Hooverville v Seattlu.

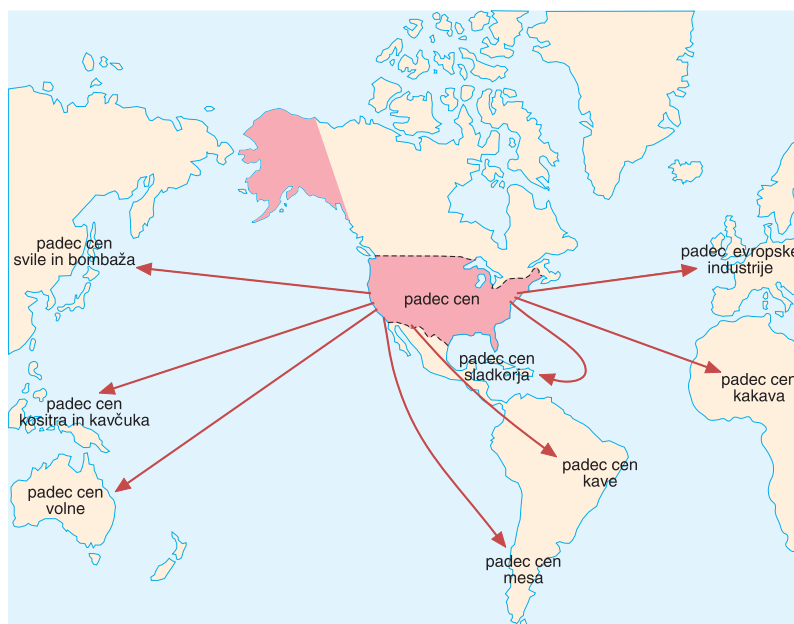
Brezposelnost v ZDA 1920–1940

Brezposelnost v svetu 1930–1938

Stiska je bila po izbruhu gospodarske krize iz dneva v dan hujša. Država ljudem ni zagotavljala socialne varnosti v obliki pomoči brezposelnim, invalidom, ostarelim, materam samohranilkam in drugim socialno ogroženim skupinam. Posameznik je bil prepuščen sam sebi. Bedo so za silo blažile javne kuhinje, kjer so ljudje v dolgih vrstah ure in ure čakali na kruh in tople obroke.

Vpliv gospodarske krize v ZDA na svetovno gospodarstvo

Gospodarska kriza se je iz ZDA kot verižna reakcija razširila po vsem svetu. Najbolj so bili prizadeti industrijski delavci, uslužbenci in kmetje. Kriza je dosegla vrhunec leta 1932, ko je bilo na svetu že 30 milijonov brezposelnih. Brezposelnost je prinesla obubožanost, revščino in tudi lakoto. Na drugi strani je svetovna gospodarska kriza povsem obšla Sovjetsko zvezo, saj je bila izolirana od evropskih in svetovnih gospodarskih tokov.

Države so gospodarsko krizo premagovale na različne načine. Najpomembnejše je bilo spet dvigniti kupno moč prebivalstva. To so dosegli s poceni posojili, z zmanjšanjem brezposelnosti z velikimi javnimi deli, pozneje pa tudi z državnimi vlaganji v oboroževalno industrijo. Od sredine tridesetih let je gospodarstvo počasi okrevalo, vendar do druge svetovne vojne ni doseglo proizvodnje izpred krize.

Iz predvolilnih govorov Franklina D. Roosevelta leta 1932:

»Dežela potrebuje in, če količjak poznam njen temperament, dežela zahteva drzen, odločen eksperiment. Zdrav razum nam narekuje, da najdemo primerno metodo in jo preizkusimo. Če propade, to odkrito priznajmo in poskusimo z drugo. Predvsem pa, poskusimo kaj.«

»Vam in tudi sebi zagotavljam novo razdelitev [New Deal] za ameriško ljudstvo. To je več kot le politična kampanja; to je poziv k boju. Pomagajte mi, ne le z vašimi glasovi, dobiti križarsko vojno za obnovo Amerike. Napovedujem vojno uničenju, prevari in obupu.«

»Ta narod zahteva ukrepanje, takojšnje ukrepanje. Naša prva in glavna naloga je ljudem vrniti delo.«

■ BI ROOSEVELTA OPISALI KOT SPRETNEGA GOVORNIKA?

■ ZAKAJ SI JE ZA PRVO NALOGO ZADAL OMILITEV BREZPOSELNOSTI?

Franklin D. Roosevelt (desno) in nekdanji predsednik Herbert Hoover na dan Rooseveltove inavguracije leta 1933. Čez štiri leta je bil Roosevelt ponovno izvoljen za predsednika, leta 1940 pa je prvi in edini v ameriški zgodovini dobil še tretji mandat.

Odločilno vlogo pri premagovanju gospodarske krize so imele ZDA, največja gospodarska sila na svetu. V začetku leta 1933 je ameriški predsednik postal demokrat Franklin Delano Roosevelt. Ameriško gospodarstvo je bilo povsem na tleh in potreben je bil kar se da hiter poseg države. Roosevelt je

nemudoma uvedel novo gospodarsko politiko, ki jo je poimenoval New Deal. Z njo je korenito spremenil dotedanjo liberalno ekonomsko doktrino, da se država ne sme vmešavati v gospodarstvo. Vlada je iz državnega proračuna sanirala izbrane banke, ki so omogočile ponovni zagon proizvodnje. Ustanovili so ameriško centralno banko, ki je skrbela za stabilnost cen. Hkrati so zaostri nadzor nad bankami, zavarovali varčevalce in uvedli mehanizme nadzora nad plačami in cenami. V okviru državnega programa zaposlovanja se je prek javnih del (gradnja železnic, cest, jezov za hidroelektrarne idr.) zaposlilo več milijonov brezposelnih, ki so lahko spet začeli trošiti denar. Krog ponudbe in povpraševanja se je sčasoma sklenil in oživil gospodarstvo. Sprejeta je bila nova zakonodaja, ki je uredila delovna razmerja in zagotovila najosnovnejšo socialno varnost. Država je določila spodnjo mejo plač in zgornjo mejo delovnega časa, prepovedala otroško delo ter uvedla pokojnine, zavarovanje za primer brezposelnosti in socialno podporo za ostarele, invalide in samske matere z otroki.

New Deal je ublažil stisko Američanov in preprečil nadaljnje zaostrovanje gospodarske krize. V drugi polovici tridesetih let so si ZDA gospodarsko opomogle, številni industrialci in politiki pa so Rooseveltu očitali spogledovanje s komunizmom. Motili so jih njegovi socialni ukrepi in vzpostavitev državnega nadzora nad gospodarstvom in financami.

VELIKA BRITANIJA

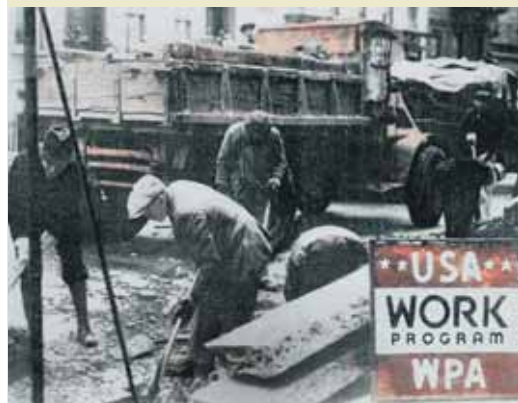
Po prvi svetovni vojni je Velika Britanija na račun Turčije in Nemčije precej razširila svoje kolonialne posesti in nadzirala kar četrtno sveta, vendar je bil kolonializem tedaj že v zatonu. Najmočnejše kolonije so zaradi svojega prispevka v vojni pridobile poseben, samostojnejši položaj v Britanski skupnosti narodov – British Commonwealth. Avstralijo, Novo Zelandijo, Kanado, Novo Fundlandijo in Južno Afriko je od leta 1926 povezoval le še skupni vladar, angleški kralj, ki pa ni imel vpliva na njihovo notranjo politiko.

Večsamostojnosti je zahtevala tudi največja britanska kolonija, Indija. Britanske oblasti so bile pri demokratičnih reformah v Indiji zelo zadržane, zato je začela Narodna kongresna stranka pod vodstvom Mahatme Gandhija pritiskati na kolonialno oblast s »pasivnim odporom«, državljansko nepokorščino in zavračanjem sodelovanja z Britanci.

Notranjo samostojnost je prva dosegla Irska, ki se je v letih 1919 in 1920 Britancem uprla z orožjem. Decembra 1921 so Irci sklenili sporazum z britansko vlado, ki je priznala irski parlament in vlado. Protestantska večina v Ulstru na severu Irske je na plebiscitu odločila, da ostane v okviru Velike Britanije, kar je sprožilo nadaljevanje državljanske vojne.

Velika Britanija je po prvi svetovni vojni izgubljala gospodarsko premoč, spremenjene razmere pa so se izrazile tudi v notranji politiki. Liberalna stranka je izgubljala vodilno vlogo, krepili so se konservativci. Njihov najresnejši tekmeč je postala laburistična stranka, ki je leta 1924 prvič v britanski zgodovini sestavila vlado. Laburistom je uspelo izvesti nekaj socialnih reform, vendar je morala njihova manjšinska vlada po devetih mesecih odstopiti. Laburisti so namreč vladali ob podpori liberalcev in ko so to izgubili, so se morali od oblasti posloviti.

Gospodarska kriza je Veliko Britanijo močno prizadela, najhuje industrijo. Do leta 1931 je bilo brezposelnih že tri milijone Britancev. Tri največje politične stranke – konservativci, liberalci in laburisti – so se leta 1931 na krizo odzvale z oblikovanjem vlade narodne rešitve. Velika koalicija treh najmočnejših strank je Veliki Britaniji vladala do leta 1940. Na drugi strani so

Javna dela v okviru ameriškega državnega programa zaposlovanja

Laburisti so leta 1924 prvič sestavili britansko vlado. Od leve proti desni stojijo premier Ramsay MacDonald in njegovi trije ministri: J. H. Thomas, Arthur Henderson in J. R. Clynes. Clynes se je pozneje spominjal, kako nenavadno so se počutili, ko so »uradnik MacDonald, strojnik Thomas, težak Henderson in mlinar Clynes« odšli na sprejem h kralju Juriju V.

številni Britanci odpravo gospodarskih težav videli v komunizmu, nekateri pa v fašizmu. Britanska fašistična zveza pod vodstvom Oswalda Mosleyja je imela sredi tridesetih let blizu 20.000 članov, a je na volitvah pogorela.

V zunanji politiki je Velika Britanija ostajala konservativna. Prizadevala si je za premoč na morju, v Evropi pa za ohranjanje ravnotežja med Francijo in Nemčijo, čeprav je ostajala francoska zaveznica. V drugi polovici tridesetih let so Britanci popuščali Hitlerju, ki je odkrito kršil versajsko pogodbo. Ob španski državljanski vojni so razglasili nevtralnost in leta 1938 Nemčiji dovolili priključitev Avstrije in čeških Sudetov, vendar to Hitlerjevih ozemeljskih apetitov ni potešilo, temveč jih je le še bolj spodbudilo.

FRANCIJA

Francija je po zmagi v prvi svetovni vojni ohranila položaj najmočnejše države v celinski Evropi. Ravnotežje in versajsko ureditev Evrope je skušala ohraniti s sistemom mednarodnih zvez. Prejšnja zavezništva je nadomestila z malo antanto, zvezo z Jugoslavijo, Češkoslovaško in Romunijo, ki naj bi preprečila morebitno obnovo Avstro-Ogrske. Izhodišče za to je bila Madžarska, ki je formalno ostala kraljevina Habsburžanov, čeprav regent Horthy ni dovolil vrnitve Karla Habsburškega na prestol.

V notranji politiki je Francija med obema vojnama doživljala krizo, saj nobena od številnih političnih strank ni bila dovolj močna, da bi vzpostavila trdno vlado. V tridesetih letih so se hkrati z gospodarsko krizo tudi v Franciji krepile skrajno desne organizacije, kot sta bili Francoska akcija in Ognjeni križi, ki jima je bil fašizem zelo blizu.

Na vzpon skrajne desnice in gospodarsko krizo se je demokratična Francija odzvala razmeroma pozno. Leta 1935 je nastala široka politična organizacija Ljudska fronta, sestavljena iz levih in levosredinskih strank (socialisti, komunisti in radikalna stranka). Leta 1936 je Ljudska fronta zmagala na volitvah, vlado pa je sestavil socialist Leon Blum. Ljudskofrontna vlada je prvič v zgodovini uzakonila 40-urni delovni teden in plačan dopust, zvišala pa je tudi delavske plače. S socialnimi ukrepi je Blumova vlada ublažila posledice gospodarske krize, ni pa ji uspelo obdržati svoje politične širine. Leta 1938 je Ljudska fronta razpadla zaradi nesoglasij glede socialnih reform in Blumove politike nevmešavanja v špansko državljansko vojno. Notranjepolitična razklanost in gospodarska šibkost sta pripeljali do hitrega poraza Francije ob nemškem napadu spomladi 1940.

Leon Blum, vodja francoskih socialistov in predsednik vlade Ljudske fronte (1936–1938)

NEMČIJA

Ob koncu prve svetovne vojne je bila Nemčija v razsulu. Cesar je novembra 1918 odstopil in emigriral, Nemčija pa je postala republika. Oblast so prevzeli socialdemokrati, ki so razpisali volitve v ustavodajno skupščino. Komunisti so volitve bojkotirali in se po vzoru ruskih boljševikov v Berlinu dvignili v oborožen upor, a je bil hitro zaduščen. Na volitvah v ustavodajno skupščino januarja 1919 so socialdemokrati dobili relativno večino ter s stranko katoliškega centra in demokratsko stranko oblikovali veliko koalicijo. Poslanci so v Weimarju sprejeli demokratično in liberalno ustavo, potrdili pa so tudi pogodbo iz Versaillesa. Weimarska republika, kot so po ustavi iz Weimarja imenovali povojno Nemčijo, se je rodila v izjemno težkih razmerah. Nemčija je bila pred bankrotom, na milijone Nemcev je bilo brezposelnih, vladala je revščina. Večina Nemcev se ni sprijaznila s porazom v prvi svetovni vojni, kaj šele sprejela ostre pogoje

versajske pogodbe, zato so v politikih, ki so podpisali mirovno pogodbo, videli izdajalce.

V prvih letih je bila weimarska Nemčija v hudih gospodarskih in finančnih težavah. Vlada je v želji, da bi plačala manj reparacij, s tiskanjem denarja celo sama spodbujala inflacijo, ki je prerasla v neobvladljivo rast cen. Denar je postal ničvreden, štruco kruha pa je bilo sčasoma treba plačati s polnim kovčkom denarja. Razmere je še bolj zaostila francoska okupacija industrijskega in rudarskega Porurja leta 1923, s katero je Francija poskušala prisiliti Nemčijo k plačevanju reparacij.

Osiromašeni srednji in nižji sloji so bili čedalje bolj nezadovoljni, vrstili so se poskusi državnih udarov. Novembra 1923 je skušal v Münchnu s prevratom prevzeti oblast Adolf Hitler s svojo Nationalsocialistično nemško delavsko stranko (NSDAP). Da bi se lažje polastil oblasti, je ustanovil zasebno strankarsko vojsko, Jurišne oddelke oz. Sturmabteilungen (SA). Ti so pritegnili zlasti mlade, brezposelne ljudi, ki so dobili uniforme in majhne plače.

Hitlerjev poskus prevzema oblasti na Bavarskem je klavarno propadel. Bil je aretiran in obsojen na pet let zapor, vendar je bil izpuščen že konec leta 1924. V zaporu je napisal knjigo *Mein Kampf* (Moj boj), ki je bila hkrati avtobiografska in programsko zasnovana. V njej je napadel versajsko pogodbo, weimarsko republiko in demokracijo. Vse zlo sveta je pripisal Judom in komunistom, Nemce pa je razglasil za pripadnike arijske rase, ki naj bi nekoč zavladali svetu.

»Ljudska država mora izobraževalno delo usmeriti k usposabljanju teles mladih od otroštva naprej, da bodo prekaljena in utrjena za zahteve, ki bodo postavljene pred njih v poznejših letih. Ljudska država mora odmeriti več časa fizični vadbi v šolah. Neumno je obremenjevati mlade možgane z vsebinami, od katerih si bodo zapomnili le majhen del. Ne sme miniti niti dan, ko mladi učenci ne bi imeli ene ure fizične vadbe zjutraj in ene ure zvečer: vključiti je treba vse vrste športa in telovadbe, zlasti boks.

/.../

Posebna pozornost [pri izobraževanju deklet] mora biti namenjena fizičnemu usposabljanju in šele nato pride na vrsto mentalni trening. Pri vzgoji dekleta je treba imeti ves čas v mislih končni cilj in ta je, da bo nekega dne postala mati.«

Odlomka iz Hitlerjevega *Mein Kampf*a

Leta 1923 je bil natisnjen bankovec za 50 milijonov mark, ki je bil ob izidu vreden en ameriški dolar. Zaradi hitre rasti inflacije nekaj tednov pozneje ni bil vreden nič več.

Naslovnica Hitlerjeve knjige *Mein Kampf* (1925)

KAKŠNO IZOBRAŽEVANJE JE HITLER PREDVIDEL ZA NEMŠKE FANTE IN DEKLETA? KAKŠEN JE BIL NAMEN TOVRSTNE VZGOJE? ALI SE LAHKO PO TEJ POTI MLADI LJUDJE RAZVIJEJO V RAZMIŠLJAJOČE POSAMEZNIKE? ■

Po izpustitvi iz zapor se je Hitler odločil, da se bo oblasti polastil na zakonit način in ne z revolucijo, vendar so se razmere sredi dvajsetih let korenito spremenile. Na vrhuncu inflacije leta 1923 je nemški kancler postal Gustav Stresemann, ki je ničvredne bankovce zamenjal z novo valuto. Nemčija je zatem od ZDA prejela velika posojila za obnovo gospodarstva in tako začela odplačevati vojni dolg, zato so se Francozi umaknili iz Porurja. Nemško gospodarstvo je cvetelo in Hitlerjeve radikalne zamisli niso pritegnile volivcev; na volitvah leta 1928 je NSDAP dobila le 2,6 odstotka glasov.

Ker je nemški gospodarski razcvet temeljil na ameriških posojilih, je Nemčija po borznem zlomu v ZDA leta 1929 tudi sama zdrsnila v gospodarsko krizo. Brezposelnost je bila v začetku tridesetih let izjemno visoka, številni Nemci so se znašli v hudi revščini, hkrati pa so se krepila skrajna politična gibanja, ki so obljubljala takojšnje spremembe.

VIR »Oče se je v tistem času veliko šalil. Po dveh letih pa se je slika spremenila. Nekega dne je prišel domov potr. Mama ga je pogledala in vedela, kaj se je zgodilo. Izgubil je službo /.../. Zdaj je oče brezposeln že tri leta. Nekoč smo verjeli, da bo nekega dne spet dobil službo, zdaj pa smo celo mi otroci že obupali.«

Zapis 14-letne deklince Hanne S., decembra 1932

VIR »Križa je spremenila potek družbenega in družinskega življenja. Brezposelni moški so hodili počasneje kakor ženske, ki so še vedno morale doma opravljati gospodinjsko delo, in brezciljno postopali naokoli. 'Nič ni več nujno; pozabili so, kako se hiti,' je dejal neki opazovalec v nemškem mestu. 'Za moške je delitev dneva na ure že zdavnaj izgubila svoj pomen. /.../ Jutranje vstajanje, opoldansko kosilo, odpravljanje v posteljo so edine trdne točke. Vmes čas mineva, ne da bi kdo zares vedel, kaj se je zgodilo.'«

Mark Mazower: Temna celina. Dvajseto stoletje v Evropi.
Ljubljana, Mladinska knjiga, 2002, str. 120

KAKO JE GOSPODARSKA KRIZA VPLIVALA NA NEMŠKI VSAKDAN?

Množica brezposelnih čaka pred zaposlitvenim uradom v Hannovru leta 1932. Na stavbi v ozadju je viden napis: »Voli Hitlerja«.

V zaostrovanju gospodarske krize je Hitler videl svojo priložnost. NSDAP se je po letu 1930 z učinkovito propagando bliskovito vzpela med najmočnejše nemške stranke. Na spektakularnih prireditvah sta Adolf Hitler in poznejši minister za propagando Joseph Goebbels spravljala poslušalce v viharo navdušenje, saj sta znala izrabljati množično nezadovoljstvo zaradi gospodarske krize in neučinkovitosti republike. Številni Nemci so začeli verjeti Hitlerjevimi trditvam, da so za nemške težave krivi tujci, Judje in komunisti.

VIR »Imam poškodovano nogo, sem nizke rasti in šibak, toda pravična narava mi je naklonila večjo pamet, kot jo ima večina ljudi.«

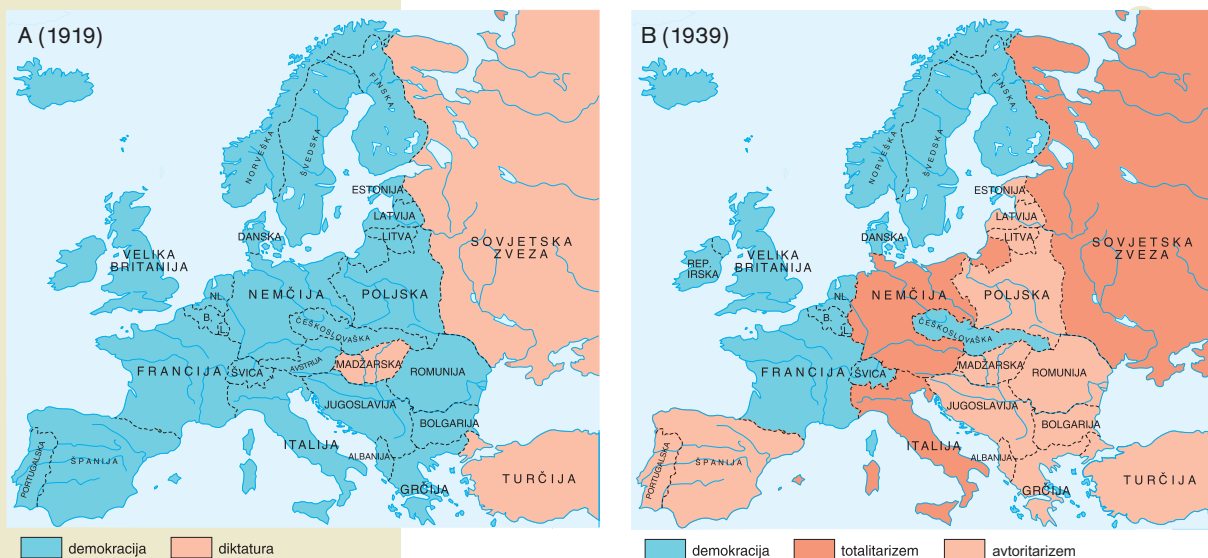
Joseph Goebbels

ALI LAHKO IZ GOEBBELSOVIH BESED SKLEPATE O NJEGOVEM ZNAČAJU?

Na volitvah leta 1932 je nacistična stranka dosegla 37 odstotkov glasov in prehitela dotlej najmočnejšo socialdemokratsko stranko. Največ glasov so nacisti dobili na vzhodu in severu Nemčije, njihovi volivci pa so bili večinoma iz manjših krajev in ne iz velikih mest. Nacisti na volitvah niso dobili večine, potrebne za sestavo vlade, vendar brez njihove podpore tudi nobena druga stranka ni mogla vzpostaviti trdne vlade. Predsednik države, feldmaršal Paul von Hindenburg, nad Hitlerjem ni bil pretirano navdušen, zato mu sprva ni hotel podeliti mandata za sestavo vlade. Prepričali so ga šele njegovi desničarski in nacionalistični svetovalci, ki so zmotno verjeli, da jim bo uspelo Hitlerja obdržati na vajeih. Januarja 1933 je nacistični voditelj dobil mandat za sestavo vlade.

NAŠTEJTE KLJUČNE OKOLIŠČINE, KI SO HITLERJU UTRLE POT NA OBLAST. ■

6. VZPON AVTORITARNIH IN TOTALITARNIH DIKTATUR

Politični sistemi v Evropi po prvi svetovni vojni (A) in tik pred drugo svetovno vojno (B)

Po prvi svetovni vojni je v večini evropskih držav vladala parlamentarna demokracija, toda kmalu so se začeli demokratični sistemi drug za drugim umikati diktaturam. Na Madžarskem je leta 1919 zavladal admiral Horthy, v Italiji se je leta 1922 oblasti polastil Benito Mussolini, na Poljskem je leta 1926 oblast prevzel general Pilsudski, na Portugalskem leta 1932 Antonio Salazar, v Avstriji leta 1933 Engelbert Dollfuss. Vojaške, kraljeve, predsedniške ali enostrankarske diktature so bile vzpostavljene tudi v Litvi, Latviji, Estoniji, Jugoslaviji, Grčiji, Bolgariji, Romuniji, Španiji ter seveda v Rusiji in Nemčiji. Demokratični sistemi vladanja so se do začetka druge svetovne vojne v Evropi ohranili le v državah z daljšo demokratično tradicijo, kot so bile Velika Britanija, Francija, države Beneluksa in skandinavske države. Od novih držav je do nemške zasedbe leta 1939 z demokratičnim sistemom vzdržala le Češkoslovaška.

Neuspeh demokracije je imel veliko razlogov. Sistem parlamentarne demokracije je dokaj zapleten, počasen pri odločanju in še počasnejši pri ukrepanju, drag in zelo ranljiv. Demokratični sistemi temeljijo na družbenem konsenzu (soglasju), ki ga je v obdobjih gospodarske rasti bistveno lažje doseči kot v obdobjih gospodarskih kriz. Gospodarske krize niso primerno okolje za razcvet demokracije; krizne razmere ljudi prestrašijo, zato se številni zatečejo k skrajnim idejam in ideologijam, ki ponujajo hitre rešitve. Za učinkovitost parlamentarne demokracije so zelo pomembne tudi demokratična tradicija, raven splošne izobrazbe in politična kultura. Ta se izraža v svobodi medijev, strpnosti, politični in družbeni odgovornosti, tega pa je v državah srednje in vzhodne Evrope vedno kronično primanjkovalo.

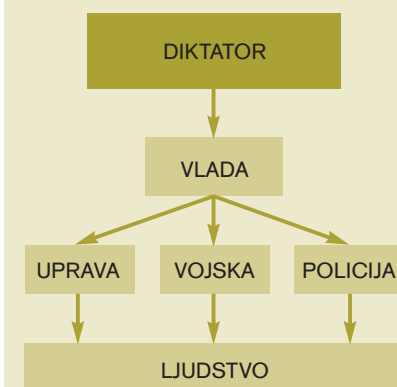
»Leta 1918 je bila demokracija zmagoslavna, dvajset let pozneje pa je tako rekoč izumrla. Morda je bilo neizogibno, da je propadla v času politične krize in gospodarskega nemira, saj so bili njeni branilci preveč utopični, imeli so prevelike načrte in premalo jih je bilo. Ker se je osredinjala na ustavne pravice in zanemarjala socialno odgovornost, se je pogosto zdela primernejša za devetnajsto stoletje kakor pa za dvajseto. V začetku tridesetih let so prevladovali znaki, da se večina Evropejcev ni pripravljena boriti zanje; obstajale so dinamične nedemokratske alternative, ki so ustrezale izzivom modernosti. Evropa je odkrila druge, avtoritarne oblike političnega reda, ki niso bile tuje njenim tradicijam in ki niso bile nič manj učinkovite pri urejanju družbe, industrije in tehnologije.«

Mark Mazower: Temna celina. Dvajseto stoletje v Evropi.
Ljubljana, Mladinska knjiga, 2002, str. 17

ZAKAJ JE DEMOKRACIJA V TRIDESETIH LETIH V EVROPI SKORAJ IZUMRLA? ■

ZAKAJ SO LJUDJE V KRIZNIH ČASIH BOLJ NAKLONJENI SKRAJNIM IDEJAM? ■

Diktatura je režim, v katerem si oblast lasti posameznik (npr. kralj, predsednik države, premier) ali skupina ljudi (npr. generali, vodstvo politične stranke), ki jih ni mogoče zamenjati ali odstraniti z oblasti na demokratičen način, z volitvami. Diktator ima v rokah vse vzvode oblasti, represivni aparat in nadzor nad mediji, pri utrjevanju oblasti pa mu pogosto pomaga ideologija. V nasprotju z demokracijo, kjer je oblast pod nadzorom ljudstva, v diktaturi oblast nadzira ljudi. Ali je diktatura avtoritarna ali totalitarna, je najbolj odvisno od odnosa oblasti do posameznika in njegove zasebnosti. Avtoritarna oblast načeloma ne posega v zasebnost ljudi, marveč se zadovolji s tem, da ji ljudje javno ne nasprotujejo in je ne kritizirajo, da delajo, plačujejo davke ipd. Političnih nasprotnikov takšna oblast ne trpi, zato proti njim ukrepa, včasih zelo ostro. Beseda totalitarizem pomeni vseobsegajoč. V totalitarni državi si oblast podreja vse vidike družbenega življenja in usmerja celotno mišljenje in ravnanje ljudi, tudi njihovo zasebno življenje. Ljudstvu in posameznikom je dovoljen en sam pogled na svet – tisti, ki ga priznava »veliki vodja«. Odstopanja od tega so strogo kaznovana, nemalokrat s smrtjo. Vsa oblast je v rokah ene politične stranke – tiste, ki jo vodi »veliki vodja«. Vodja je poveljevan kot izjemna osebnost, množice mu verjamejo in ga častijo. Oblast ima popoln nadzor nad mediji in drugimi oblikami množičnega komuniciranja. V svojih rokah ima vojsko in represivni aparat. Državljanje nadzira s pomočjo tajne policije, ki ima velika pooblastila in se ne ravna po zakonih. Posameznik v totalitarni državi ni vreden tako rekoč nič; oblast mu ne priznava najosnovnejših pravic in svoboščin, nalaga pa mu številne dolžnosti.

Diktatura

	TOTALITARIZEM	AVTORITARIZEM
kult velikega vodje	da	ponekod
enostrankarski sistem	da	da (mogoča je tudi prepoved strank)
uradna ideologija	da	ponekod
nadzor nad represivnim aparatom	da	da
nadzor nad mediji	da	da
nadzor nad javnim izražanjem	da	da
nadzor nad zasebnostjo	da	ne
nasilje nad političnimi nasprotniki	da	da
zunajsodni (množični) poboji	da	ponekod
omejeni idejni pluralizem	ne	ponekod

■ KATERO OD SPODNJIH GESEL BI OCENIL KOT IZHODIŠČE TOTALITARIZMA IN KATERO JE BLIŽE MISELNOSTI AVTORITARNE OBLASTI?

1. »KDOR NI Z NAMI, JE PROTI NAM.« (GESLO BOLJŠEVIKOV)

2. »KDOR NI PROTI NAM, JE Z NAMI.« (IZJAVA VODITELJA MADŽARSKE KOMUNISTIČNE PARTIJE JANOSA KADARJA, 1961)

VIR

Filozofinja Hannah Arendt je leta 1951 izdala knjigo *Izvori totalitarizma*, v kateri je analizirala nacizem in stalinizem. Knjiga velja za eno temeljnih del na področju raziskovanja totalitarnih sistemov.

»Prepričanja in nazori postanejo v totalitarnih razmerah tako nesmiselni in nevarni zato, ker so totalitarni režimi najbolj ponosni na to, da jih sploh ne potrebujejo. /.../ individualizem, skratka vse tisto, kar loči enega človeka od drugega, se ne tolerira. Vse dokler niso vsi ljudje izenačeni, ideal totalitarne nadvlade ni dosežen. Totalitarne države si nenehno prizadevajo doseči odvečnost človeka – s samovoljno izbiro različnih skupin za koncentracijska taborišča, s stalnimi čistkami v vladajočem aparatu, z množičnimi poboji.«

Hannah Arendt: *Izvori totalitarizma*. Ljubljana: Študentska založba, 2003, str. 550

Totalitarne države so se lahko razvile šele v 20. stoletju, ko sta se znanost in tehnologija dovolj razvili, da sta »velikemu vodji« in njegovim privrzcem omogočili nadzor in usmerjanje ljudi. Pomembna dejavnost je postala politična propaganda. V ta namen so izkoriščali vizualno dobro pripravljene politične shode, oglaševanje in plakate, filme in radio. Politični voditelji so začeli izkoriščati znanstvena spoznanja o psihologiji množic, sociologiji, psihoanalizi ipd. Govori na shodih so bili izpolnjeni do potankosti, kako z mimiko in čustvi potegniti množico v stanje, ko slepo sledi voditelju. Danes je politična propaganda bolj prefinjena, manj očitna in vpadljiva. Nadzor nad informacijskimi mediji, zlasti nad televizijo, ponuja neizmerne možnosti vplivanja na miselnost ljudi, zato si marsikateri politični voditelj želi, da bi jih nadziral.

Hitlerjeva in Mussolinijeva govorniška teatraličnost

FAŠIZEM V ITALIJI

Po prvi svetovni vojni je Italija zdrsnila v globoko gospodarsko krizo. Industrijski sever je zajela velika brezposelnost, huda revščina pa je vladala tudi na kmetijskem jugu države. Nezadovoljstvo s politiko vladajoče elite je sprožilo delavske stavke in kmečke upore. Po komunistični revoluciji v Rusiji in revolucionarnem vrenju v Nemčiji in na Madžarskem se je zdela nevarnost revolucije zelo blizu. Nezadovoljna je bila tudi politična in gospodarska elita, ki je menila, da je bila Italija po prvi svetovni vojni prikrajšana pri delitvi vojnega plena. V neredu in splošnem nezadovoljstvu so se krepila skrajna politična gibanja.

Leta 1919 je Benito Mussolini ustanovil fašistično bojno skupino (Fascio di combattimento), ki se je bojevala proti komunistom, socialistom in stavgajočim delavcem. Njeni pripadniki so nosili črne srajce, zato so dobili ime črnosrajčniki. Fašisti so na svojih pohodih pretepali stavgajoče delavce ter zažigali prostore levičarskih organizacij in časopisov. Med letoma 1920 in 1922 so v divjanjih pobili okrog 3000 svojih nasprotnikov. S protikomunizmom si je Mussolini pridobil naklonjenost srednjih in višjih slojev ter v njihovih očeh postal varuh reda. Dejansko je s svojimi črnosrajčniki povzročal še več nereda in s tem nevarno spodkopaval liberalno oblast.

Leta 1921 je Mussolini ustanovil Nacionalno fašistično stranko (PNF), ki je postala ena najmočnejših političnih strank v državi. Oktobra 1922 se je počutil dovolj močnega, da je izzval italijansko vlado s fašističnim pohodom na Rim. Liberalna vlada je kralju predlagala, naj razglasi izredne razmere, namesto tega pa je kralj Viktor Emanuel III. Mussoliniju ponudil mandat za sestavo nove vlade. Kralj je formalno obranil oblast, dejansko pa sta Italiji naslednji dve desetletji vladala Mussolini in fašistična stranka.

Mussolini je svojo oblast utrjeval z zastraševanjem, nasiljem in umori političnih nasprotnikov. Leta 1923 je uvedel nov volilni zakon. Ta je stranki, ki je na volitvah dobila večino glasov, prinesel dve tretjini sedežev v parlamentu. Na volitvah leta 1924 si je PNF tako priporila dvotretjinsko parlamentarno večino, opozicija pa je v znak protesta ob umoru socialističnega poslanca Matteottija zapustila parlament. Parlament, ki je bil povsem v rokah fašistov, je sprejel zakonodajo, ki je Mussoliniju omogočila vzpostavitev totalitarne oblasti.

Vse politične stranke, razen fašistične, so bile prepovedane, izginili so tudi neodvisni sindikati. Tisk, radio in filmi so bili izpostavljeni strogi cenzuri. Uvedena so bila posebna sodišča za politične delikte, smrtno kazen pa so razširili na vrsto novih kaznivih dejanj. Ustanovili so tajno policijo OVRA, ki je preganjala nasprotnike fašizma. Šolstvo je bilo podrejeno zahtevam totalitarne države, ki si je želela bojevito in poslušno mladino. S tem namenom so ustanavljali tudi fašistične mladinske organizacije. Hkrati se je krepil kult Mussolinijeve osebnosti. Bil naj bi nezmotljiv, imenovali pa so ga preprosto Duce (Vodja).

Parada mladinske organizacije Balilla. Vzgoja mladine v duhu fašistične ideologije je bila pomemben del Mussolinijeve politike.

Fašizem je zaznamoval skrajni nacionalizem. Narodne manjšine v Italiji so bile preganjane, zlasti Slovenci. Judov Mussolini ni sovražil tako kot Hitler, vendar je leta 1938 začel posnemati nemško rasno zakonodajo ter prepovedal

Fašisti so dobili ime po fascies, simbolu sodnikov v antičnem Rimu, ki so ga prevzeli kot svoj zaščitni znak. Zvezan snop naj bi poudaril idejo povezane in zato močne skupnosti, sekira pa je pomenila državo – pravično, vendar neusmiljeno do svojih nasprotnikov.

Pohod na Rim je postal mit, ki ga je ustvarila fašistična propaganda. Mussolinija so upodabljali kot voditelja pohoda na belem konju, izmislili pa so si tudi 3000 »fašističnih mučnikov«, ki naj bi padli v spopadih. Dejansko je trideset tisoč fašističnih »pohodnikov« (ki so se večinoma pripeljali z vlaki) pred Rimom ustavilo nekaj sto policistov, preden so jim dovolili vstopiti v mesto. Mussolini je bil medtem v Milanu in je v Rim prišel šele, ko je dobil kraljevo vabilo za sestavo vlade. S tovariši se je zatem sprehodil po rimskih ulicah.

poroke med Italijani in Judi. Judje niso mogli postati učitelji, novinarji, pravniki ali člani fašistične stranke.

Leta 1927 je Mussolini uvedel fašistični korporativizem, družbeno-ekonomski sistem, ki naj bi pomiril nasprotja med delavci in delodajalci ter odpravil socialne probleme, posrednik v sporih pa naj bi bila država. Delodajalci in delavci na posameznih gospodarskih področjih so bili povezani v skupne korporacije. Tako so bili vsi kmetovalci, od veleposestnikov do dninarjev, člani ene korporacije, lastniki tovarn in delavci v posameznih industrijskih panogah člani druge itd. Dejansko je bil interes države na strani delodajalcev, zato korporativizem ni odpravil socialnih nasprotij, temveč jih je s prepovedjo stavk in neodvisnih sindikatov zgolj zadušil.

Fašistična država je močno posegla v gospodarstvo. Oblastem je uspelo utrditi valuto, izboljšati preskrbo in zmanjšati brezposelnost z velikimi javnimi deli, zlasti pri izsuševanju močvirij ter gradnji avtocest, stadionov, šol, blokovskih naselij in novih mest na izsušeni zemlji. Vse to je pomagalo ustvarjati impresivno podobo fašizma. Med svetovno gospodarsko krizo so se razmere v italijanskem gospodarstvu poslabšale. Brezposelnost je narasla, plače pa so se znižale bolj, kot so upadle cene. Režimu ni uspelo vzpostaviti učinkovite socialne države, razjedala pa ga je tudi korupcija.

Mussolini je kmalu spoznal, da je odnos katoliške cerkve do fašističnega režima ključen za njegovo ohranitev. Leta 1929 je s katoliško cerkvijo sklenil konkordat (lateranska pogodba), s katerim je priznal papeško državo, sprejel katoliško vero kot uradno državno religijo in uvedel verouk v šolah ter si tako pridobil množično podporo italijanskih katoličanov.

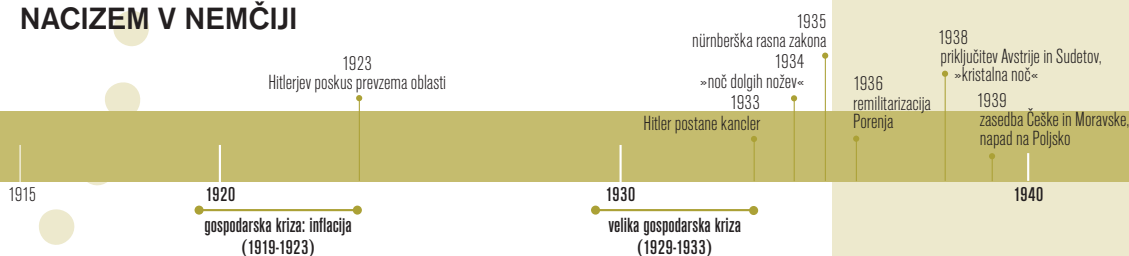

Italijanski vojaki korakajo mimo napisa: »Verjeti! Ubogati! Bojevati se!« Gesla fašizma so bila tudi: »Nikoli v zgodovini ni bilo nič osvojenega brez prelivanja krvi!«, »Minuta na bojišču je vredna več kot vse življenje miru!«, »Vojna je za moške tisto, kar je za ženske porod!« idr.

■ KAJ LAHKO DRŽAVLJANI PRIČAKUJEJO OD BOJEVITIH GESEL OBLASTI?

Fašistična agresivnost se je v tridesetih letih prenesla tudi v zunanjo politiko. Zaradi Mussolinijevih prizadevanj za obuditev antičnega rimskega imperija je bila Italija najbolj napadalna do sosednjih sredozemskih držav: Jugoslavije, Albanije, Grčije in severnoafriških dežel. V Afriki je že imela kolonije Libijo, Eritrejo in Somalijo, leta 1936 pa je zasedla še Abesinijo (Etiopija). Istega leta je Italija sklenila politično zavezništvo z Nemčijo, znano kot os Rim–Berlin, ki sta ga leta 1939 državi razširili še z vojaškim zavezništvom (jekleni pakt). Med špansko državljansko vojno je Italija pomagala Francovim fašistom, leta 1939 pa si je priključila Albanijo.

NACIZEM V NEMČIJI

Po imenovanju za kanclerja januarja 1933 je Hitler takoj začel utrjevati svojo oblast. Najprej je opravil s komunisti. Obtožil jih je požiga Reichstaga (nemški parlament), čeprav je najverjetneje dal požar podtakniti sam, da bi imel povod za obračun z njimi. Zatem je opravil s socialisti in končno z vsemi drugimi strankami. Ostala je le še NSDAP in Nemčija je postala enostrankarska država.

KAJ JE POTREBNO ZA VZPOSTAVITEV TOTALITARNE OBLASTI?

UTEMELJITE NASLEDNJE ODGOVORE:

A) AGRESIVNA IN HKRATI PRIVLAČNA IDEOLOGIJA

B) UČINKOVITA PROPAGANDA

C) KARIZMATIČNI VODITELJ

D) DOBO ORGANIZIRANA POLITIČNA STRANKA ■

PRIMERJAJTE BOLJŠEVIŠKI IN NACISTIČNI PREVZEM OBLASTI. ■

Oblast so nacisti utrdili z ustavnimi spremembami, s katerimi so bila Hitlerju podeljena velika pooblastila, politične ukrepe pa je spremljalo nasilje rjavosrajčnikov iz SA. Velika pooblastila so dobili nacistični varnostni oddelki, Schutzstaffel ali na kratko SS, znotraj katerih je strah zbujala zlasti tajna policija Gestapo. SS je v »noči dolgih nožev«, 30. junija 1934, obračunala z vodstvom SA in njihovim poveljnikom Ernstom Röhmom, v katerem je Hitler videl najresnejšega tekmeca.

Po smrti predsednika države Hindenburga je Hitler v eni osebi združil kanclerski in predsedniški položaj, sebe pa poimenoval Führer (Vodja). Vojska, zlasti njeni vzvišeni pruski generali, Hitlerju sprva niso bili naklonjeni, vendar so se mu kmalu podredili, saj je več kot zadovoljil njihove osvajalne ambicije.

Po prevzemu oblasti so nacisti začeli ustanavljati koncentracijska taborišča, kamor so sprva zapirali predvsem komuniste in socialiste, sčasoma pa tudi nezaželene skupine prebivalstva, kot so bili Judje, Romi, homoseksualci, duševno prizadeti idr.

»Ko so nacisti prišli po komuniste, sem molčal, saj nisem bil komunist.

Ko so zapirali socialdemokrate, sem molčal, saj nisem bil socialdemokrat.

Ko so prišli po katoličane, nisem protestiral, saj vendar nisem katoličan.

Ko so prišli pome, ni bilo nikogar več, ki bi lahko protestiral.«

Avtor gornjih vrstic, evangeličanski pastor Martin Niemöller, je bil med letoma 1937 in 1945 zaprt v koncentracijskih taboriščih Sachsenhausen in Dachau

Drugače misleče je v nacistični Nemčiji čakalo koncentracijsko taborišče. Na fotografiji so pomembne osebnosti nemškega državnega radia in člani socialdemokratske stranke ob prihodu v koncentracijsko taborišče Oranienburg na vzhodu Nemčije, avgusta 1933.

VIR

ZAKAJ SO SI NEMCI ZATISKALI OČI PRED NACISTIČNIM NASILJEM? MENITE, DA GA JE VEČINA PODPIRALA? ■

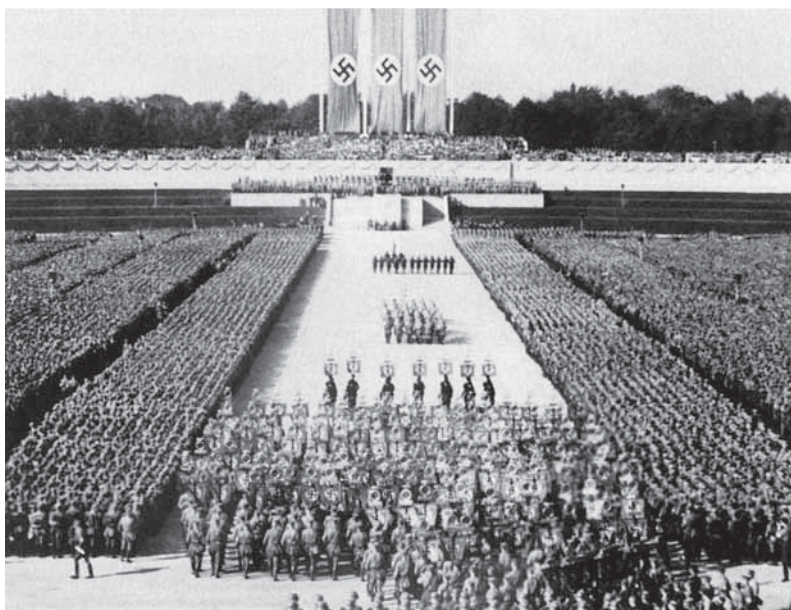
Poleg nasilja in ustrahovanja je bila pomemben element utrjevanja nacistične oblasti politična propaganda. Izpiljena je bila do zadnje podrobnosti, osredinjala pa se je na mladino in mlade družine. Impresivne zastave in uniforme, barvni plakati, kratka in razumljiva gesla, glasba, pesmi, filmi, radijske oddaje, veličastni množični shodi in čustveno nabiti Hitlerjevi govori Nemcev niso pustili ravnodušnih.

»Jutranji otvoritveni shod /.../ je bil več kot le veličastna predstava; vseboval je skrivnostnost in verski žar velikonočne maše v katedrali. /.../ Vrhunsko izurjena skupina fanatične nacistične mladine je topotala v brezhibnem paradnem koraku /.../ To jutro sem prvič začutil, kako se to dotakne nemške duše. Skočili so pokonci in vpili: 'Hočemo enega voditelja! Nič za nas! Vse za Nemčijo! Heil Hitler!'«

Dnevniški zapis ameriškega novinarja Williama Shirerja v Berlinu, septembra 1934

Z olimpijskimi igrami v Berlinu leta 1936 je Hitler priredil propagandno predstavo za ves svet. Organizatorji so se zares potrudili pokazati obiskovalcem nemško temeljitost. Člani Hitlerjeve mladine so bili mestni vodniki in vedno na voljo obiskovalcem za pojasnila. Tudi športne objekte in druge prostore, povezane z olimpijskimi igrami, so lahko udeleženci in obiskovalci samo pohvalili. Pomisleke, ki so jih ob tem izražali zlasti judovski begunci v ZDA, je svet preslišal.

Prizor iz propagandnega filma »Zmagoslavje volje« (1934) nemške režiserke Leni Riefenstahl. Z monumentalno umetnostjo so nacisti utrjevali podobo germanskega nadčloveka.

Mediji so bili v nacistični Nemčiji strogo nadzorovani in so postali pomembno sredstvo Hitlerjeve propagande. Nacisti so nadzirali tudi vzgojo in izobraževanje mladine od vrta do univerze ter vanje uvedli rasistično ideologijo in svoje osvajalne cilje. Učitelje, ki niso podpirali nacizma, so odpustili, učbenike so napisali na novo, knjige, ki niso bile uglasene z nacistično ideologijo, so uničili. Razpustili so vse neodvisne organizacije in namesto njih ustanovili svoje. Pomembno vlogo je imela zlasti Hitlerjeva mladina (Hitlerjugend). Nemške fante so vzgajali v agresivnem duhu kot bodoče vojake, dekleta pa kot bodoče matere. Leta 1938 je bilo v Hitlerjevo mladino včlanjenih dve tretjini nemških otrok, leta 1939 pa je članstvo postalo obvezno.

»Veliko smo slišali o domovini, tovarištvu, ljubezni do domovine /.../. Pa še nekaj nas je pritegnilo s skrivnostno močjo – namreč strnjene vrste korakajoče mladine z zastavami, očmi uprtimi naravnost predse, udarjanje bobnov in petje /.../. Zvečer smo se sestali, nekdo bi bral ali pa bi peli, se šli igre, ročna dela. Slišali smo, da živimo za veliko stvar. Jemali so nas resno.«

Inge Scholl: *Die Weisse Rose*. Frankfurt am Main, Fischer, 1970

ZAKAJ JE NEMŠKA MLADINA MNOŽIČNO VSTOPALA V HITLERJUGEND?

Nemško gospodarstvo je po letu 1933 hitro okrevalo. Brezposelnost je upadala, industrijska proizvodnja pa je strmo rasla. Nove zaposlitve so omogočile velika javna dela, razmah oborožitvene industrije in vključitev mladih v vojsko. Zmanjšanje brezposelnosti in rast industrijske proizvodnje sta krepila vtis o nemškem gospodarskem razcvetu. Številnim Nemcem se je zdelo, da je njihovo življenje lepše, kot je bilo prej. Nacistom je uspelo s programom zaposlovanja, podprtim z velikimi posojili, do začetka druge svetovne vojne brezposelnost celo odpraviti, vendar so zaradi notranje prezadolženosti do leta 1939 državo pahnili na rob stečaja.

Hitler je podobno kot Mussolini uvedel tudi korporativizem. Ta ni omejeval velikih kapitalskih združenj v korist malih podjetnikov, temveč je še bolj utrjeval kapital v velikih industrijskih in finančnih kartelih. Delavci v teh korporacijah niso imeli skoraj nič besede.

KAKO JE ZMANJŠANJE BREZPOSELNOSTI VPLIVALO NA HITLERJEVO PRILJUBLJENOST? ALI SE JE NACISTIČNA OBLAST S TEM UTRDILA?

»Pravkar sem se vrnil iz Nemčije. Videl sem slavnega nemškega voditelja in nekatere velike spremembe, ki jih je izpeljal. Karkoli si že kdo misli o njegovih metodah – ki zagotovo niso takšne kot v parlamentarnih državah – ni nobenega dvoma, da je dosegel čudežne spremembe v duhu ljudi, v njihovem odnosu drug do drugega, v njihovem gospodarskem in socialnem izgledu. En mož je naredil ta čudež. Rojeni vodja, nacionalni Voditelj. Varuje jih pred nenehno grozo stradanja, enim najhujših spominov iz zadnjih let vojne in prvih let miru.«

Nekdanji britanski premier David Lloyd v časopisu *Daily Express*, novembra 1936

ALI SE VAM ZDI NAVDUŠENJE DAVIDA LLOYDA NAD HITLERJEVIMI DOSEŽKI PRESENETLJIVO?

Deset zapovedi za izbiro zakonskega partnerja:

1. Zapomni si, da si Nemec/Nemka.
2. Če si zdravega rodu, ne ostani neporočen/-a.
3. Ohranjaj čistost svojega telesa.
4. Ohranjaj čistost svojega duha in duše.
5. Kot Nemec/Nemka si za partnerja izberi koga nemške ali nordijske krvi.
6. Ko si izbiraš partnerja, si ogled njegov/njen rodovnik.
7. Zdravje je predpogoj za zunanjo lepoto.
8. Poroči se samo iz ljubezni.
9. V zakonu ne išči igrache, ampak partnerja.
10. Želi si toliko otrok, kolikor je le mogoče.

Iz »Domače knjige napotkov za nemško družino«, ki so jo nacistične oblasti podarile vsakemu mlademu nemškemu paru

VIR

»Povezanost mladine v Hitlerjevi mladini!« Nacistični propagandni plakat iz leta 1935 prikazuje, kako Judje in komunisti bežijo pred bobnarjem Hitlerjeve mladine.

	JANUAR	JULIJ
1933	6,01	4,46
1934	3,77	2,43
1935	2,97	1,75
1936	2,52	1,17
1937	1,85	0,56
1938	1,05	0,22
1939	0,30	0,04

Število brezposelnih v Nemčiji (v milijonih)

Ženski je bila v nacizmu dodeljena vloga matere in gospodinje. Mati s štirimi ali več otroki, kot je bila ta na fotografiji, si je prislužila »materinski križec«.

KAKŠNE VREDNOTE SO PREŽEMALE NEMŠKO DRUŽBO? ZAKAJ JE NACISTIČNA DRŽAVA TAKO GLOBOKO POSEGLA V ZASEBNO ŽIVLJENJE LJUDI?

Razbita judovska trgovina v Berlinu po »kristalni noči«

Nacistična ideologija je bila prepojena z antisemitizmom, sovraštvom do Judov. Čeprav so Judje pomenili komaj odstotek prebivalstva Nemčije, jih je Hitler obtoževal za vse nemške tegobe. Takoj po prevzemu oblasti je ukazal bojkot judovskih trgovin, blaga in storitev. Javne uslužbenke, znanstvenike in profesorje judovskega rodu so odpustili. Leta 1935 so nacisti izdali t. i. nürnberška rasna zakona; zakon o državljanstvu je Judom odvzel nemško državljanstvo, zakon o varovanju nemške krvi in časti pa je prepovedal poroke med Judi in Nemci. Leta 1937 so bili bogatejši Judje prisiljeni pod ceno prodati svoja podjetja, v »kristalni noči« z 9. na 10. november 1938 pa so nacisti proti Judom organizirali pravi pogrom. Razbijali in ropali so njihove trgovine in stanovanja, požigali sinagoge, na tisoče Judov so pretepli, 30.000 so jih zaprli in blizu sto pobili. Do izbruha druge svetovne vojne se je iz Nemčije in Avstrije izselilo okrog pol milijona Judov, ki so si s tem rešili življenje. Jude v Nemčiji in na nemških okupiranih ozemljih je namreč čakala »končna rešitev« – genocid.

Hiša nemške umetnosti v Münchnu. Monumentalna arhitektura tridesetih let, značilna za totalitarne režime, je obujala sijaj mogočnih antičnih zgradb. Svetiščna pročelja, kupolaste stavbe, slavoloki in stebriščne dvorane so gospodovali na osrednjih mestnih točkah. Monumentalizem se je pojavil tudi v nekaterih demokratičnih državah, denimo v ZDA in Franciji.

Plakat za razstavo »Izrojena umetnost« v Münchnu leta 1937. Nacisti so razstavo priredili v posmeh moderni likovni umetnosti. Prikazovali so jo kot odsev izrojenega individualizma meščanstva in liberalnega kapitalizma, proti katerima naj bi se borili. Na razstavi so na majhen prostor stlačili 600 slabo osvetljenih del, med drugimi dela velikih umetnikov, kot so Vasilij Kandinski, Marc Chagall, Paul Klee in Vincent van Gogh. Njihova dela so bila opisana kot izrodki blaznosti, nesramnosti, neznanja in izrojenosti. Sočasno je Hitler v novi Hiši nemške umetnosti odprl veliko likovno razstavo »resnične« umetnosti. Obiskovalci so si lahko ogledali velika platna s heroji, materami z otroki, športniki in kmeti v idiličnih prizorih pridnosti in zmagoslavja.

Hitler je kmalu izničil vsa določila versajske pogodbe. Nemčija je prenehala plačevati reparacije in se začela oboroževati. Leta 1935 je Hitler uvedel splošno vojaško obveznost in leta 1936 z vojsko zasedel demilitarizirano

Porenje ob meji s Francijo. Zahodne sile se nemški agresivnosti niso upirale, s čimer so nacističnemu voditelju nehote namigovala, da mu bodo še naprej popuščale.

Pomemben cilj Hitlerjeve politike je bila združitev vseh Nemcev v eni državi. Njegova prva ozemeljska zahteva je bila priključitev Avstrije. Hitlerjeve težnje so podpirali avstrijski nacisti, ki so skušali že leta 1934 izvesti državni udar, a neuspešno. Marca 1938 si je Nemčija priključila Avstrijo, Avstrijci pa so aprila z velikansko večino to potrdili na plebiscitu. Istega leta je Hitler s privoljenjem Velike Britanije in Francije (münchenski sporazum, 1938) priključil še Sudete, pokrajino na Češkoslovaškem z večinskim nemškim prebivalstvom. Spomladi 1939 je nemška vojska zasedla preostalo Češko in Moravsko, Slovaška pa je postala država pod nemškim nadzorom. Velika Britanija in Francija sta se na Hitlerjevo agresivnost odzvali šele ob nemškem napadu na Poljsko, 1. septembra 1939, ki je bil povod za začetek druge svetovne vojne.

Navdušenje ob Hitlerjevem prihodu na Dunaj marca 1938

Nemške osvojitve pred začetkom druge svetovne vojne

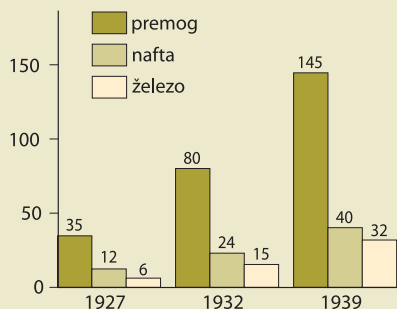
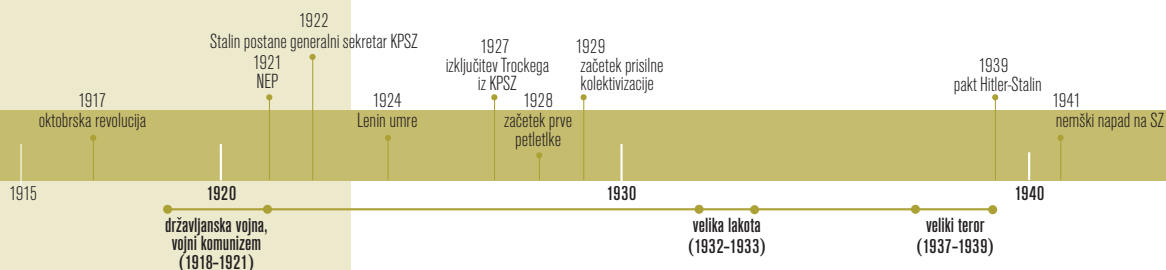
VIR

»Totalitarne rešitve kaj lahko preživijo padec totalitarnih režimov v obliki močnih skušnjav, ki se bodo pojavile vsakič, ko se bo zdelo nemogoče zmanjšati politično, socialno in ekonomsko bedo na človeka vreden način.«

Hannah Arendt: Izvori totalitarizma. Ljubljana, Študentska založba, 2003, str. 553

SE VAM ZDI PONOVI VZPON TOTALITARIZMA VERJETEN? V KAKŠNIH OKOLIŠČINAH BI TOTALITARNE ZAMISLI PADLE NA PLODNA TLA?

STALINIZEM V SOVJETSKI ZVEZI

Sovjetska industrijska proizvodnja (v milijonih ton)

Do konca leta 1927 je Stalin obračunal s tekmeči znotraj partije. Sovjetski zvezi je kot diktator vladal do svoje smrti leta 1953, totalitarizem, ki ga je vzpostavil, pa imenujemo stalinizem.

Stalin je bil prepričan, da bodo zahodne države zaradi sovraštva do komunizma prej ali slej napadle Sovjetsko zvezo in jo uničile, če se gospodarsko ne bo modernizirala. NEP je ocenil kot vračanje kapitalizma ter jo zamenjal s serijo petletnih gospodarskih načrtov, imenovanih petletke. Načrte zanje je pripravila centralna državna planska komisija Gosplan.

Poudarek prve petletke (1929–1933) je bil na gradnji težke industrije, zlasti jeklarstva, premogovništva in strojne industrije, ki so bili ključni za razvoj drugih panog. Do leta 1932 se je industrijska proizvodnja v Sovjetski zvezi več kot podvojila. Tudi naslednji dve petletki sta ostajali usmerjeni v razvoj težke industrije. Do leta 1939 je Sovjetski zvezi uspelo prehiteti britansko industrijsko proizvodnjo, pred njo pa so bile le še ZDA in Nemčija.

Kljub gospodarskim uspehom so plače delavcev ostajale nizke, saj je država ves dobiček vlagala v nadaljnjo industrializacijo. Ker je bil denar namenjen pretežno težki industriji, ga je ostalo bore malo za proizvodnjo potrošniškega blaga oz. vsakdanjih življenjskih potrebščin.

Gradnja novega industrijskega mesta Sverdlovsk leta 1928

Sverdlovsk leta 1933

»Ne, tovariši, tempo se ne sme upočasniti. Nasprotno, moramo ga pospešiti. To nam narekuje odgovornost do delavskega razreda vsega sveta. Če upočasnimo, bomo zaostali in bomo poraženi /.../ Rekli bodo, vi ste zaostali, vi ste šibki, torej se motite in boste poraženi. Ali pa bodo rekli, vi ste mogočni in imate prav, zato se vas moramo bati. Petdeset ali sto let zaostajamo za razvitimi državami. Ta prepad moramo premostiti v desetih letih ali pa nas bodo strli.«

Iz Stalinovega govora direktorjem industrijskih podjetij, februarja 1931

ZAKAJ SI JE STALIN PRIZADEVAL ZA GOSPODARSKO POSODOBITEV SOVJETSKE ZVEZE?

Ključ za uspeh petletk je bilo podeželje. Kmetje so bili edina skupina prebivalstva, ki jo je država lahko obdavčila ter tako prišla do denarja, potrebnega za gradnjo industrije. Poleg tega so kmetje oskrbovali industrijske delavce s poceni hrano, pridelovati pa so morali tudi za izvoz, da je lahko država s kmetijskimi pridelki plačala uvožene stroje. Hkrati so morali številni mnogi svoje kmetije in oditi na delo v tovarne.

Konec dvajsetih let so začeli na podeželju uvajati kolektivizacijo kmetijstva. Kmetje so morali predati svoje posesti velikim kolektiviziranim kmetijam, imenovanim kolhozi, na katerih so potem delali, podobno kot delavci v tovarnah. Ker je bila kmetijska proizvodnja v kolhozih pod državnim nadzorom, so kmetje proizvajali tisto, kar jim je naročila država. Poleg tega bi si kolhozi lahko privoščili nakup modernega orodja in strojev, kar naj bi dodatno povečalo kmetijsko proizvodnjo.

Številni kmetje so se predaji svojih posesti v skupno last upirali, zato je Stalin leta 1929 ukazal prisilno kolektivizacijo. Hkrati je napovedal vojno premožnejšim kmetom, ki jih je imenoval kulaki. Ti so se še naprej upirali, protestno klali živino, zemlja pa je ostajala neobdelana. Zaradi birokratskega in nestrokovnega vodenja kolektiviziranih kmetij, slabih letin in uporov kmetov je med letoma 1931 in 1933 v državi zavlada velika lakota, zaradi katere je umrlo najmanj deset milijonov ljudi.

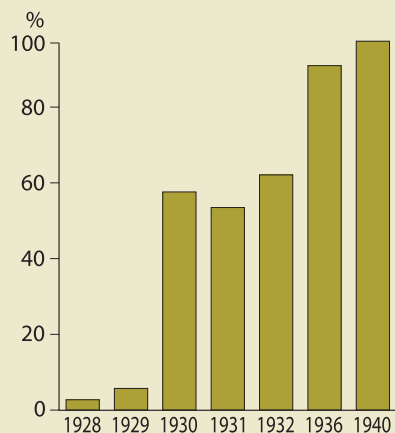
STALINU JE USPELO INDUSTRIALIZIRATI SOVJETSKO ZVEZO NA RAČUN VELIKEGA ODREKANJA IN TRPLJENJA SOVJETSKIH DRŽAVLJANOV. ALI GOSPODARSKI USPEHI LAHKO OPRAVIČIJO TOLIKŠNE ŽRTVE?

V prvi polovici tridesetih let se je krepila znotrajpartijska opozicija proti Stalinu. Veliko starih boljševikov je bilo zagrenjenih zaradi Stalinovih brutalnih metod. Decembra 1934 je bil umorjen partijski sekretar v Leningradu Sergej Kirov, verjetni Stalinov naslednik. Čeprav se zdi, da je bil v ozadju njegovega umora Stalin, je ta dogodek izkoristil kot povod za začetek čistk (odstranjevanje nasprotnikov) v sovjetski komunistični partiji. Čistke so najprej zajele leningrajsko partijo, drugod pa so se začele šele leta 1937. Zato nekateri zgodovinarji menijo, da povod za veliki teror, kot imenujemo obdobje čistk v drugi polovici tridesetih let, ni bil umor Kirova, ampak Stalinov strah pred napadom na Sovjetsko zvezo od zunaj. Stalin je bil prepričan, da je Sovjetska zveza tik pred vojno z nacistično Nemčijo na zahodu in Japonsko na vzhodu. Zahodne sile se namreč niso pretirano zanimale za sklenitev obrambnega pakta s Sovjetsko zvezo pred Hitlerjevo agresijo, hkrati pa so Hitlerju vztrajno popuščale. Zato je Stalin sklepal, da skušajo preusmeriti njegovo napadalnost na Sovjetsko zvezo. Ukrepal je tako, da je dal odstraniti vsakogar, ki bi utegnil ogroziti njegovo oblast, domnevnih nasprotnikov pa je bilo po njegovem prepričanju iz dneva v dan več. Sovjetska tajna policija

VIR

Leta 1932 so sovjetske oblasti kljub lakoti v Ukrajini povečale količino žita, ki so ga morali kmetje oddati državi. Partijski uradniki so s pomočjo vojske in tajne policije neusmiljeno obračunavali s kmeti, ki niso oddali pridelka, četudi ga niso imeli. Krajo še tako majhne količine žita z državnih posestev so nemalokrat kaznovali s smrtjo. Kmetom niso dovolili zapustiti njihovih vasi, da bi si poiskali hrano drugje, s čimer so jih obsodili na smrt s stradanjem. Lakota je zajela tudi ukrajinska mesta (na fotografiji je prizor iz Harkova leta 1933). Gladomor, kot Ukrajinci imenujejo Stalinov pomor z lakoto, je samo v tej sovjetski republiki zahteval blizu sedem milijonov smrtnih žrtev. Stalin je z lakoto zlomil ukrajinski nacionalizem in hkrati izvedel uničujočo čistko med ukrajinskim izobraženstvom in v ukrajinski komunistični partiji.

Delež kolektiviziranih kmetij med letoma 1928 in 1940

NKVD je delala noč in dan. Uprizorjeni so bili veliki zrežirani sodni procesi, na katerih so stari boljševiki, kot so bili Lev Kamenjev, Grigorij Zinovjev in Nikolaj Buharin, priznavali naravnost neverjetne protidržavne zločine. Vsi Leninovi sodelavci, poveljnik Rdeče armade maršal Tuhačevski in številni drugi oficirji, so bili usmrčeni, kazni pa so doletele tudi njihove družinske člane. Poleg boljševiške elite in vojske so čistke zajele tudi izobražence, kulake in druge »sumljive« družbene skupine. Mnoge so usmrtili, več milijonov ljudi pa se je znašlo v delovnih in koncentracijskih taboriščih, imenovanih gulagi, v katerih je zaradi neznosnih razmer večina umrla. Konec najhujšega terorja je v letih 1938 in 1939 zaznamovala »čistka čistilcev«, ki je zajela tajno policijo NKVD z njenim načelnikom Nikolajem Ježovom vred. Na pragu druge svetovne vojne je Stalinov teror končno pustil.

Koncentracijska taborišča v Sovjetski zvezi

Od leve proti desni maršal Kliment Vorošilov, predsednik vlade Vjačeslav Molotov, Stalin in načelnik NKVD Nikolaj Ježov. Po obsodbi na smrt konec leta 1938 so Ježova izbrisali s fotografije.

»V letih 1937–1938 je izginilo toliko ljudi, posebno v partijskih krogih in med inteligenco v največjih mestih, da se je zdelo, kot bi zapirali na slepo, kot da lahko črne marice, ki so vsako noč rohnele po ulicah, poberejo kogarkoli. V zaporih so se znašli predstavniki vseh družbenih slojev. Večini zapornikov se ni niti sanjalo, zaradi katerega zločina so končali za rešetkami. Jeseni 1938 v Sovjetski zvezi ni bilo družine, ki ne bi koga izgubila ali poznala sorodnikov zaprtih. Ljudje so v strahu pričakovali, da bo sredi noči potrkal na njihova vrata. Slabo so spali in če je pred njihovo hišo zavrl avto, so se prebudili. Ležali so in čakali, da bodo koraki na stopnišču ali v hodniku potihnili. /.../ Ta pasivnost žrtev je ena najbolj pretresljivih značilnosti velikega terorja. /.../ Ljudje so preprosto čakali, da jih bo teror zgrabil. /.../ Najbolj pasivno so aretacije sprejemali pripadniki boljševiške elite. Večinoma so bili tako prepojeni s partijsko ideologijo, da so čutili globoko nujno pred partijo dokazati svojo nedolžnost, kar je v njih v kali zatrla vsako misel na odpor.«

Orlando Figes: Šepetalci. Zasebno življenje v Stalinovi Rusiji.

Ljubljana, Modrijan, 2009, str. 227–228

■ ZAKAJ SE SOVJETSKI DRŽAVLJANI NISO UPIRALI STALINOVEMU TERORJU?

»Ruščina pozna dve besedi za šepetajočega. En izraz označuje človeka, ki šepeta, ker se boji, da mu prisluškujejo (šepčuščij), drugi pa ovaduha, tistega, ki ljudem za hrbtom prišepetava oblastem (šeptun). Pomenski razloček izvira iz ruščine Stalinovega obdobja, ko so celotno sovjetsko družbo sestavljali šepetalci te ali one vrste.«

Orlando Figes: Šepetalci. Zasebno življenje v Stalinovi Rusiji.
Ljubljana, Modrijan, 2009, str. 13

ZAKAJ JE RUŠČINO PRAV V ČASU STALINOVE VLADAVINE OBOGATIL POMENSKI RAZLOČEK BESEDE ŠEPETALEC? ■ KAKŠNO OZRAČJE JE VLADALO MED LJUDMI? ■

Ruska šala na račun stalinističnih čistk:

Stalin je izgubil pipo. Telefonski je tajni policiji NKVD in zahteval, naj jo takoj poiščejo. Čez dve uri je pipo našel sam. Padla je v njegov škorenj, ki je stal za kavčem. Spet je poklical NKVD in vprašal, kako napreduje preiskava.

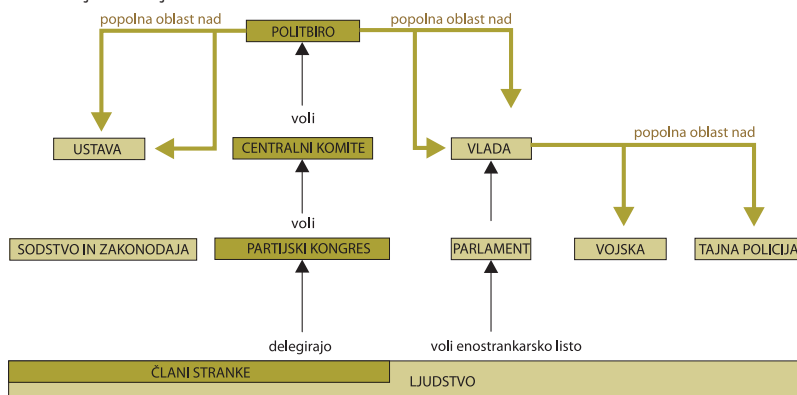
»Aretirali smo deset ljudi,« je poročal minister, »in preiskava se nadaljuje.«

»Pipo sem že našel, zato jih lahko izpustite,« je odvrnil Stalin.

»Ampak, tovariš Stalin, sedem jih je že priznalo!«

KAJ NAM ŠALA POVE O NAČINU IZVAJANJA STALINISTIČNIH ČISTK? ■

Leta 1938, na vrhuncu velikega terorja, je Stalin izdal novo ustavo, ki jo je predstavil kot »edino resnično demokratično ustavo na svetu«. To je bilo daleč od resnice. Volitve v Sovjetski zvezi niso bile ne demokratične ne svobodne, vrhovni sovjet (parlament) in vlada pa nista imela nikakršnega vpliva na upravljanje države. Resnična oblast je bila v rokah Stalina, ki si je povsem podredil komunistično partijo, državno oblast, policijo in vojsko. Hkrati se je do skrajnih meja razrasel kult Stalinove osebnosti.

Delovanje sovjetske države

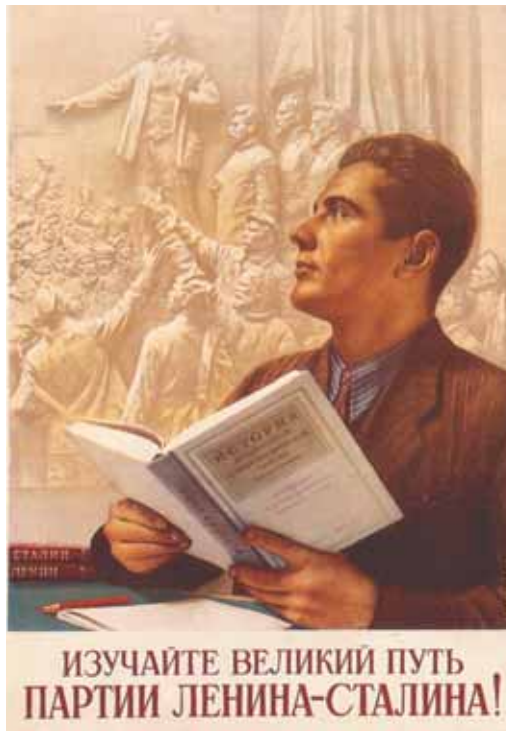
»Da bi prikrili polomijo [sovjetske politike], je bilo treba zlepa ali zgrda odvaditi ljudi, da ne bi več presojali in premišljevali, in jih prisiliti, da bi videli stvari, ki jih ni bilo, in jim dokazati nasprotje očitnega. Od tod neznanska krvoločnost čistk, razglasitev ustave, s katere veljavnostjo niso resno računali, uvedba volitev, ki niso slonele na volilnem principu. In ko se je razgorela [druga svetovna] vojna, so bile njene realne grozote, realna nevarnost in grožnja realne smrti blagoslov v primerjavi z nečloveškim trinoštvom izmislekov in so prinesle olajšanje, ker so omejile zakleto moč mrtve črke.«

Boris Pasternak: Doktor Živago. Ljubljana, Cankarjeva založba, 1970, str. 290–291

ZAKAJ JE DRUGA SVETOVNA VOJNA ZA MARSIKATEREGA SOVJETSKEGA DRŽAVLJANA PRINESLA OLAJŠANJE V PRIMERJAVI Z OBDOBJEM VELIKEGA TERORJA? ■

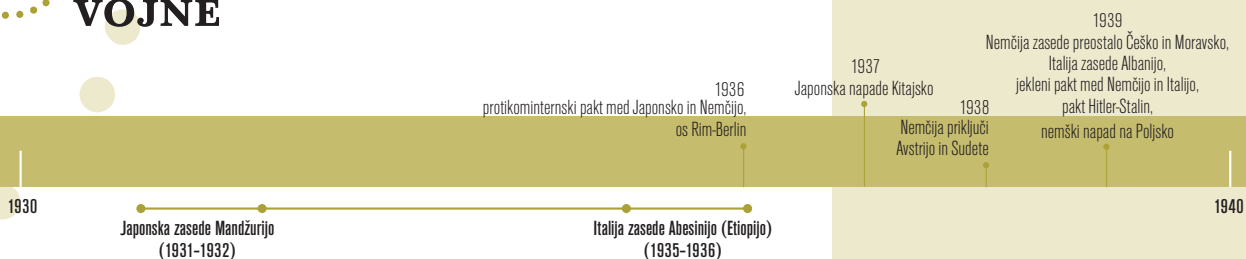
Aleksander Deineka: Kovači
V Stalinovi Sovjetski zvezi se je socialistični realizem razmahnil tudi v slikarstvu. Slikarji so upodabljali delavce in kmete med delom, vojake v bitkah in zmagah, ljudske množice ...

Sovjetski propagandni plakat poziva k študiju »velike poti partije Lenina in Stalina«. V ozadju so upodobljeni komunistični voditelji, med njimi Stalin, ki »skromno« stoji takoj za Leninom.

■ PISATELJ GEORGE ORWELL JE V POLITIČNI SATIRI »ŽIVALSKA FARMA« (1945) ALEGORIČNO OPISAL SOVJETSKI SISTEM IN NJEGOVE KLJUČNE AKTERJE. PREBERITE ORWELLOVO ZGODBO IN POSKUSITE POTEGNITI VZPOREDNICE S SOVJETSKO ZVEZO.

7. NA PRAGU NOVE SVETOVNE VOJNE

POVEZOVANJE IN EKSPANZIONIZEM FAŠISTIČNIH SIL

Gospodarska kriza je okrepila militantne in skrajne desničarske sile, ki so bile odločene spremeniti evropsko in svetovno ureditev, vzpostavljeno v Versaillesu. Nezadovoljstvo ni bilo omejeno le na največjo poraženko prve svetovne vojne, Nemčijo, temveč sta bili z versajsko ureditvijo nezadovoljni tudi zmagovalki, Japonska in Italija, ki sta menili, da sta bili pri delitvi vojnega plena prikrajšani. Skupni cilj treh držav je bila ponovna razdelitev sveta, vendar ne s pogajanjmi, marveč z vojaškimi osvajanjmi. Dogodki, ki so napovedovali novo svetovno vojno, so se vrstili skozi vsa trideseta leta. Zahodne sile so pred njimi vztrajno zatiskale oči, medlo pa se je odzivalo tudi Društvo narodov.

Japonsko je svetovna gospodarska kriza močno prizadela. Vojska, ki je imela pomembno mesto v japonski družbi, je rešitev videla v močni vladi in vojaških osvajanjih. Krhek strankarski sistem so odpravili – nadomestila sta ga vojaška diktatura in kult cesarja Hirohita. Prva tarča japonske napadalnosti je bila leta 1931 severnokitajska provinca Mandžurija. Kitajska je zaradi japonske okupacije Mandžurije protestirala pri Društvu narodov. To je vojaški poseg obsodilo in zahtevalo japonski umik iz Mandžurije, vendar ni ukrepalo, ko je Japonska to preslišala. Društvo narodov je padlo na prvem večjem izpitu.

»Nesposobnost Društva narodov, da bi ustavilo agresijo na Mandžurijo, je imela pogubne posledice tudi za Evropo. /.../ Nauk je bil preprost: na svetu ni bilo sile, ki bi lahko zaustavila odločnega napadalca.«

John Robottom: Modern China. Longman, 1967

ALI BI SE SVET LAHKO IZOGNIL NOVI VOJNI, ČE BI SE DRUŠTVO NARODOV IN ZAHODNE SILE V TRIDESETIH LETIH ODLOČNEJE ODZVALE NA JAPONSKO, ITALIJANSKO IN NEMŠKO OSVAJANJE TUJIH OZEMELJ? ■

Med letoma 1932 in 1936 so Japonci nadaljevali osvajanje Kitajske, zasedanje tujih ozemelj pa je pospešilo fašizacijo države. Oblasti so poudarjale poseben pomen japonskega naroda, ki naj bi zavladal vsej vzhodni Aziji. Leta 1936 je Japonska sklenila z Nemčijo t. i. protikominternski (protikomunistični) pakt, naslednje leto pa je začela vojaške operacije proti Mongoliji in Sovjetski zvezi. V spopadu s Sovjetsko zvezo je leta 1939 doživela poraz, zato pozneje ni hotela tvegati novega napada nanjo. V ospredje svoje osvajalne politike je postavila Pacifik in obračun z ZDA.

Mednarodni varnostni sistem, ki je temeljil na Društvu narodov, se je pred drugo svetovno vojno izkazal kot neučinkovit. Obotavljivost Francije in Velike Britanije, izolacionistična politika ZDA ter ideološka nasprotja med zahodnimi silami in Sovjetsko zvezo so preprečevali pravočasno skupno ukrepanje proti

VIR

Britanska karikatura iz leta 1933 prikazuje japonskega generala, ki je z blatnimi škornji pravkar pohodil Društvo narodov. Vrtar na sedežu društva v Ženevi ga v želji po ohranitvi miru pozdravi s šopkom rož, Anglež na desni pa skuša olepšati obraz poteptanega društva z malo pudra.

nacističnemu in fašističnemu ekspanzionizmu. Medlost mednarodne politike se je pokazala tudi ob španski državljanski vojni, zadnji »generalki« pred izbruhom druge svetovne vojne.

ŠPANSKA DRŽAVLJANSKA VOJNA

Po prvi svetovni vojni je Španija postala parlamentarna monarhija, vendar je politična moč ostala v rokah vojske, katoliške cerkve, veleposestnikov in industrialcev. Na drugi strani sta si meščanstvo in delavstvo prizadevala za odpravo monarhije in vzpostavitev republike. Leta 1923 je s soglasjem kralja Alfonza XII. oblast prevzel general Primo de Rivera, ki je razpustil parlament. Po osmih letih diktature so leta 1931 spet izpeljali volitve, na katerih so zmagali republikanci. Kralj je zapustil državo in Španija je postala demokratična republika. V naslednjih letih je bila izvedena delna agrarna reforma, sprejeta delovna in socialna zakonodaja, ustava pa je vpeljala versko svobodo in ločitev cerkve od države. To je izzvalo oster odpor politične desnice in katoliške cerkve, ki je stoletja vladala španski družbi.

Desnica se je začela pripravljati na državni udar, levica pa se je združila v Ljudsko fronto, ki so jo sestavljali socialisti, komunisti, levi meščanski republikanci idr., podpirali pa so jo tudi anarhisti. Februarja 1936 je Ljudska fronta zmagala na volitvah in nadaljevala reforme, vendar se je julija 1936 del vojske pod vodstvom generala Francisca Franca uprl republikanski vladi. Njegov udar proti demokratično izvoljeni oblasti so podpirali veleposestniki, industrialci in katoliška cerkev.

Španija se je razklala na dvoje in izbruhnila je državljanska vojna. Nacionalisti, kot so se poimenovali pučisti, so sprva obvladovali jugozahodno in severozahodno Španijo, osrednji del z Madridom, Katalonija in večina sredozemske obale pa so ostali v rokah republikancev. Generalu Francu, ki mu je bil fašizem zelo blizu, sta z vojsko in orožjem pomagali Nemčija in Italija, republikancem pa z orožjem in denarjem Sovjetska zveza. Na republikanski strani so se bojevale tudi mednarodne brigade prostovoljcev iz tujine, ki jih je bilo okrog 30.000, med njimi blizu 500 Slovencev. Francija in Velika Britanija sta ob izbruhu španske državljanske vojne razglasili nevtralnost.

Geslo republikancev »No pasaran!« (Ne bodo prodrli!) je po španski državljanski vojni postalo mednarodni protifašistični slogan. Desno spodaj je simbol mednarodnih brigad.

Pablo Picasso: Guernica

Leta 1937 so nemški bombniki do tal porušili baskovsko mesto Guernica, kar je bil dotlej prvi primer množičnega letalskega napada na civiliste. Štiri dni po uničenju Guernice je tedaj že slavn kubistični slikar Pablo Picasso izlil svoj gnev in žalost na platno, ki je postalo ena največjih slikarskih mojstrov 20. stoletja.

V republikanskem taboru je različnih pogledov na prihodnost Španije kmalu prišlo do resnih sporov. K porazu republikancev je svoj delež prispevala tudi nevtralna politika Velike Britanije in Francije. Po skoraj treh letih vojskovanja je spomladi 1939 general Franco vkorakal v zadnjo republikansko trdnjavo, Madrid. V Španiji je vzpostavil fašizem, ki se je obdržal vse do njegove smrti leta 1975.

Pisatelj George Orwell se je leta 1937 pridružil mednarodnim brigadam in svoje izkušnje v španski državljanski vojni popisal v knjigi »Poklon Kataloniji«.

»Lahko bi rekel, da sem tu okušal, kakšen naj bi bil socializem /.../ Običajna razredna delitev družbe je tako rekoč izginila – česa takega si v angleškem, od denarja okuženem ozračju skoraj ni mogoče predstavljati; tu ni bilo nikogar drugega razen nas in kmetov, in nihče ni bil nikomur gospodar. Seveda takšno stanje ne more prav dolgo trajati. Bilo je le začasna in zemljepisno omejena faza v velikanski igri, ki je potekala na celotnem zemeljskem obličju. Vendar je dovolj dolgo trajala, da je učinkovala na vsakogar, ki jo je doživel. Naj si takrat še tako preklinjal, pozneje si spoznal, da si bil v stiku z nečim nenavadnim in dragocnim. Bil si v skupnosti, kjer je bilo upanje nekaj običajnejšega kakor apatija in cinizem, kjer je beseda 'tovariš' dejansko pomenila tovarištvo in ni bila, kakor v večini dežel, zgolj puhla fraza. /.../ In prav v tem je bilo tistih nekaj mesecev v milici tako dragocenih zame.«

George Orwell: Poklon Kataloniji. Modrijan, Ljubljana 2009, str. 82–83

KAKŠNO JE ŽIVLJENJE V SKUPNOSTI, KJER JE »UPANJE NEKAJ OBIČAJNEJŠEGA KAKOR APATIJA IN CINIZEM«? SE VAM ZDI, DA DANES ŽIVIMO V TAKŠNI DRUŽBI? ■

VIR

Po Francovi zmagi je iz Španije pobegnilo okrog pol milijona ljudi, večinoma v Francijo, okrog 250.000 republikancev pa je dal Franco pobiti